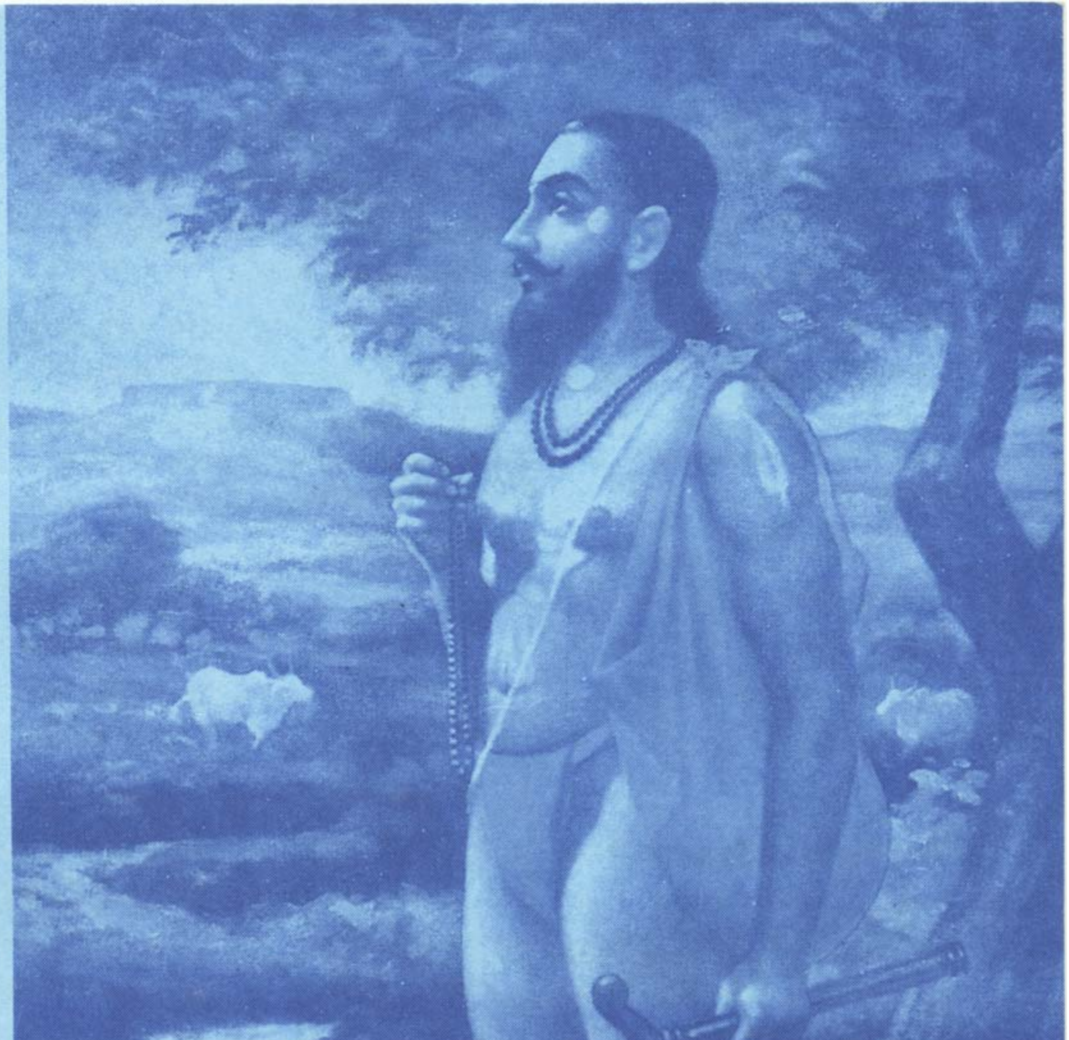

दासबोध प्रवेश

श्रीग्रंथराज दासबोध अध्ययन (पत्रद्वारा) : पाठ्यपुस्तक पहिले

– संपादक : श्री. द्वा. वा. केळकर

'श्रीग्रंथराज दासबोध अध्ययन (पत्रद्वारा)' प्रकाशन विभाग, श्रीसमर्थ सेवामंडळ, सज्जनगड, सातारा यांच्या वतीने प्रकाशित.

''पत्रद्वारा दासबोध'' अभ्यासार्थींसाठी माहिती : १) २१ वर्षांवरील कोणासही या उपक्रमास प्रवेश दिला जातो. (तरूण आणि प्रौढांसाठीच हा अभ्यासक्रम असल्याने वयाची अट महत्त्वाची आहे.) २) नवीन अभ्यासार्थींना जानेवारी ते १ मार्चपर्यंत प्रवेश दिला जातो. ३) या उपक्रमात भाग घेण्यासाठी कोणतेही प्रवेश शुल्क नाही. यातील पहिली प्रश्नपत्रिका सोडवून तो स्वाध्याय आपल्या विभागाच्या केंद्रप्रमुखाकडे पाठवावा.

स्वाध्याय कोठे पाठवावा – आपण ज्या विभागात राहतो त्यासाठी असलेल्या खालीलपैकी केंद्राकडेच पहिला स्वाध्याय पाठवावा. **उत्तरासाठी स्वतःचा पत्ता लिहिलेले पोस्टाचे पाकिटच पाठवावे.** (अंतरदेशीय किंवा कार्ड पाठवू नये.) खालीलपैकी योग्य केंद्राचा पत्ता लिहून स्वाध्याय पाठवावा. डाव्या कोपऱ्यात प्रेषकाने स्वतःचा पत्ता लिहावा.

आवृत्ती १ ली
२-४-१९८२, रामनवमी

२५ वे पुनर्मुद्रण
नोव्हेंबर २००८

मूल्य : ३ रुपये फक्त
(ट. ख. सह ४ रु.)

प्रकाशक व पत्रव्यवहाराचा पत्ता :
अध्यक्ष,
श्रीग्रंथराज दासबोध अध्ययन (पत्रद्वारा)
२०४, श्रीसमर्थ को-ऑप. हौसिंग सोसायटी,
धन्वंतरी सभागृहामागे, पटवर्धनबाग,
एरंडवणे, पुणे ४११ ००४

मुद्रक :
मा. वि. दात्ये
गणेश ऑफसेट प्रा. लि.
पुणे ४११ ००२.
दूरध्वनि : २४४५११४४

विशेष सूचना :
पुस्तकांच्या जास्त प्रती साध्या बुकपोस्टाने पाठविल्यास पोस्टात गहाळ होतात म्हणून खालील पत्त्यावरून त्या रजिस्टर्ड पोस्टाने मागवाव्या. वीस प्रतींसाठी १००/- रु.ची मनीऑर्डर पाठविल्यास रजिस्टर्ड बुकपोस्टाने पुस्तके पाठवू. पुस्तके गहाळ न होता खात्रीने मिळतील.

मागविण्याचा पत्ता :
प्रकाशन विभाग प्रमुख
श्रीसमर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड
जि. सातारा ४१५०१३

१.	संपूर्ण मुंबई महानगर आणि नवी मुंबई	श्रीमती रत्नप्रभा जोशी, केंद्रसंचालक, 'श्री.दा.अ.', ४३/३ 'साधना' टी. पी. एस्. ६, सांताक्रूझ (पश्चिम), मुंबई ४०० ०५४. फोन : (०२२) २६१४६२९५
२.	जि. रायगड, ठाणे	श्री. प्रबोध अ. वेलणकर, केंद्रसंचालक, 'श्री.दा.अ.', मुरलीधर मंदिर, कानसाई विभाग, अंबरनाथ (पूर्व) ४२१ ५०१. फोन : (०२५१) २६०९०९८
३.	जि. पुणे, सातारा, सोलापूर अहमदनगर	सौ. केंदूरकर, केंद्रसंचालक, 'श्री.दा.अ.', श्रीसमर्थ सोसायटी, धन्वंतरी सभागृहामागे, पटवर्धनबाग, एरंडवणा, पुणे ४११००४.
४.	जि. जळगाव, धुळे, नाशिक, नंदुरबार	डॉ. एस्. आर्. पाठक, केंद्रसंचालक, 'श्री.दा.अ.', ''स्वामीकृपा'' ५६ प्रधान पार्क, दुसरा मजला, म. गांधी रोड, नाशिक - ४२२ ००१. फोन : (०२५३) २५८०३८३
५.	जि. औरंगाबाद, जालना, परभणी, हिंगोली, नांदेड, उस्मानाबाद, बीड, लातूर	सौ. ज्योती प्रमोद चिटगोपेकर, केंद्रसंचालक, 'श्री.दा.अ.', प्लॉट नं. १८१, समर्थनगर, ''प्रज्योत'', औरंगाबाद - ४३१ ००१. फोन : (०२४०) २३३०७८२
६.	जि. वर्धा, नागपूर, चंद्रपूर, भंडारा, गोंदिया, गडचिरोली	श्री. रमेश वासुदेव फडके, केंद्रसंचालक, 'श्री.दा.अ.', १-बी, दामोदर हौसिंग लेआऊट, आर.पी.टी.एस. रोड, सुरेंद्रनगर, विवेकानंद पोस्ट, नागपूर ४४० ०१५. फोन : (०७१२) २२२९०४३४
७.	जि. सांगली, कोल्हापूर, रत्नागिरी	सौ. अनुराधा अशोक मोडक, केंद्रसंचालक, 'श्री.दा.अ.', राजवाडा वसाहत, सांगली ४१६ ४१६. फोन : (०२३३) २३७७६९६
८.	जि. अकोला, बुलढाणा, अमरावती, यवतमाळ, वाशिम	डॉ. श्री. दत्तात्रय व्यंकटराव रत्नाळीकर केंद्रसंचालक, 'श्री.दा.अ.', ''श्रीप्रल्हादकृपा'' अपार्टमेंट, संत ज्ञानेश्वर मार्ग, गड्डमप्लॉट, रामदासपेठ, अकोला ४४४००५. फोन : (०७२४) २४२८६१४
९.	संपूर्ण गोवा राज्य आणि सिंधुदुर्ग जि.	डॉ. रा. त्रिं. भागवत, केंद्रसंचालक 'श्री.दा.अ.' 'श्रीसमर्थकृपा' ६५ वरगांव, माशेल, गोवा - ४०३ १०७. फोन : (०८३२) २२८७११६
१०.	मध्यप्रदेश, छत्तीसगड व उत्तर भारत	श्री. सुधाकर स. जोशी, केंद्रचालक 'श्री.दा.अ.' घर नं. एम.बी./५, वत्सलाविहार, सिव्हिल लाईन्स, खांडवा (म.प्र.) ४५० ००२. मोबाईल : ९४२५३३३६२६

'श्री.दा.अ.' अभ्यासार्थींची संख्या वाढविणाऱ्या प्रसारकांसाठी
काही महत्त्वाच्या सूचना

आपण नवीन प्रवेशार्थी तयार करीत आहात ही समर्थसेवाच आहे.

१) प्रवेशार्थींनी प्रवेशपत्रिका पूर्णपणे भरली आहे का ते पहावे.

२) ज्या विभागात प्रवेशार्थी रहात आहेत त्या उपकेंद्राच्या संचालकांचा पत्ता पोस्टाच्या पाकिटावर त्यांनी लिहिला आहे का ते पहावे.

३) अभ्यासार्थींनी पहिला स्वाध्याय लिहिताना थोडेसे मार्गदर्शन करावे.

४) सदर स्वाध्यायाला प्रवेशपत्रिका टाचून ती उपकेंद्राकडे पाठविण्याच्या पाकिटात घातल्यावर दुसऱ्या एका पोस्टाच्या पाकिटावर स्वत:चा पत्ता लिहून घडी करून ते पाकीटही स्वाध्यायाच्या पाकिटातच घालण्यास सांगावे. (ही अत्यंत महत्त्वाची बाब आहे. अनेक अभ्यासार्थी उत्तरासाठी स्वत:च्या पत्त्याचे पाकीट पाठविण्याचे विसरतात.

५) प्रवेशार्थींना उपकेंद्राकडून समीक्षकांचा पत्ता व अभ्यासार्थी क्रमांक मिळाला किंवा कसे याबद्दलही चौकशी करावी. इतके केल्यावरच आपले कर्तव्य पूर्ण होते.

६) उत्तर भारतातील मराठी माध्यमाचे स्वाध्याय खांडवा उपकेंद्राकडेच पाठविले जावेत. (बरेच स्वाध्याय पुणे केंद्राकडे पाठविले जातात. ही चूक आहे.)

७) प्रवेशार्थींनी प्रवेश घेताना १) प्रवेशपत्रिका २) पहिला स्वाध्याय ३) स्वत:चा पत्ता लिहिलेले पोस्टाचे पाकीटच केंद्र संचालकांकडे पाठवायचे आहेत. वरील तीनपैकी कोणतीही त्रुटी असेल तर प्रवेश दिला जात नाही.

खालील प्रवेशपत्रिका पूर्णपणे भरून पाठवावी. एकतर ती कापून पाठवावी किंवा स्वत:च्या हस्ताक्षरात हाच मजकूर दुसऱ्या कागदावर लिहून पाठविला तरी चालेल. प्रवेशपत्रिकेखाली स्वाक्षरी करण्यास विसरू नये.

'श्रीग्रंथराज दासबोध अध्ययन (पत्रद्वारा)' – प्रवेश पत्रिका

(१) पूर्ण नाव : (श्री./सौ./कु.) ______________________

(२) वय ________ वर्षे (३) शिक्षण (४) व्यवसाय

(५) आपला पत्ता ______________________

____

(६) पिन

(७) संपर्कासाठी फोन नंबर (एस.टी.डी. सह) –

(८) आपणास उपक्रमात कोणी आणले? नाव ______________________

(९) अन्य काही कारण ______________________

(१०) माझा स्वत:चा पत्ता लिहिलेले पोस्टाचे पाकीट आणि १ ला स्वाध्याय सोबत पाठविला आहे. मला उपक्रमात प्रवेश देऊन समीक्षकांचे नाव व पत्ता कळवावा. मी दरमहा नियमितपणे स्वाध्याय त्यांचेकडे पाठवीन. क.हे.वि.

दिनांक : अभ्यासार्थींची स्वाक्षरी :

दासबोध प्रवेश

अभ्यासार्थींना व्यावहारिक पण महत्त्वाच्या सूचना

(१) पहिला स्वाध्याय पाठविण्यापूर्वी ग्रंथारंभलक्षण हा पहिला समास वाचावा. नंतर प्रश्नपत्रिकेतील प्रश्नांची उत्तरे समासातून शोधून लिहावी व स्वाध्याय तयार करावा. वहीची २ पाने (किंवा ४ पृष्ठे) इतकाच मजकूर अपेक्षित आहे. **स्थळप्रत (कार्बन प्रत) स्वत:पाशी ठेवावी.**

(२) शुद्धलेखनाचे सुधारित नियम पाळावे. मात्र दासबोधातील ओवी लिहिताना मूळ ओवीप्रमाणेच ऱ्हस्व, दीर्घ वा अनुस्वार लिहावेत. स्वाध्यायामध्ये प्रश्नक्रमांकच फक्त लिहावेत, प्रश्न लिहू नयेत.

(३) नंतर पहिला पक्का स्वाध्याय लिहिल्यावर प्रवेश-पत्रिका भरावी. पूर्ण नाव लिहिणे आवश्यक असते. वय, शिक्षण व व्यवसाय ही माहिती नीट भरावी. पहिला स्वाध्याय पाठविताना पोस्टाची दोन पाकिटे लागतात. एका पाकिटावर केंद्र प्रमुखाचा पत्ता लिहावा. कोणताही पत्ता लिहिताना त्या गावचा पोस्टल अनुक्रमांक लिहिलाच पाहिजे. आपल्या विभागाच्या केंद्रचालकांचे पत्ते मुखपृष्ठाचे आतील बाजूस दिले आहेत. तेथे स्वाध्याय पाठविताना पोस्टाच्या पाकिटावर डाव्या बाजूच्या कोपऱ्यात 'प्रेषक' म्हणून स्वत:चे नाव आणि पत्ता लिहिण्याची आवश्यकता असते. दुसऱ्या पाकिटावर स्वत:चा पत्ता लिहून ते घडी घालून पहिल्या पाकिटात घालावे. पहिल्या स्वाध्यायासमवेत **स्वत:चा पत्ता लिहिलेले पोस्टाचे पाकीटच** अभ्यासार्थीने पाठवावयाचे आहे.

(४) पहिला स्वाध्याय पाठविल्यावर आपणास अभ्यासार्थी क्रमांक आणि भावी काळात ज्यांच्याकडे स्वाध्याय पाठवावयाचे त्या समीक्षकाचे नाव आणि पत्ता कळविला जाईल. त्याच पत्त्यावर पुढील स्वाध्याय पाठवावेत.

(५) पुढील स्वाध्याय पाठविताना स्वत:चा पत्ता लिहिलेले अंतर्देशीय पत्र स्वाध्यायासमवेत समीक्षणासाठी पाठवावे. प्रत्येक वेळी निदान चार ओळीचे तरी पोहोचपत्र समीक्षकांना लिहावे.

(६) दरमहा एकच स्वाध्याय पाठवावा. अभ्यासक्रम एक वर्षाचा आहे. तो गडबडीने पूर्ण करावयाचा नाही. फक्त सप्टेंबरमध्ये २ स्वाध्याय पाठवावे.

(७) 'दा. प्रवेश' नंतर 'दा. परिचय' त्यानंतर 'दा. प्रबोध' असे पुढीलक्रम क्रमाने पूर्ण करतांना पूर्वीचे जे समीक्षक असतील त्यांच्याकडेच पुढील स्वाध्याय पाठवावेत. यासंबंधात आपली कोणत्याही प्रकारची अडचण असेल तर ''सौ. केंदूरकर, संचालक 'श्री.दा.अ.' श्रीसमर्थ हौसिंग सोसायटी, धन्वंतरी सभागृहामागे, पटवर्धनबाग, पुणे ४११ ००४'' या पत्त्यावर जबाबी जोडकार्डच पाठवावे. **जोडकार्डाला पीन मारणे किंवा टाका घालणे जरूर आहे.** (असे न केल्यास 'जबाबी' कार्डावरही बहुधा शिक्का पडतो, ते रद्द होते.)

समीक्षकांची भूमिका :- 'श्री. दा. अ.' उपक्रमातील सर्व समीक्षक, केवळ 'समर्थ-सेवा' भावनेने, निरपेक्षपणे, निरंहकारी वृत्तीने काम करीत आहेत. स्वाध्याय तपासण्यास आपण कोणी ज्ञाते आहोत म्हणून मार्गदर्शकाचे काम करीत आहोत, ही भूमिका त्यामागे सुतराम नाही, तर अभ्यासार्थींच्या समवेत आपलाही दासबोधाचा अभ्यास वाढावा हीच भावना आहे. सात्त्विक समाधान लाभणे, हा मोबदला सर्वांना लाभतो आहे. या उपक्रमातून दासबोधाची गोडी एकदा लागली की, स्वानुभूती ही ज्याची त्याने उपासनाद्वारे मिळवावयाची आहे. त्यामुळे अभ्यासार्थींची आणि उपक्रमातील सर्व संबंधित यांची, श्रीसमर्थांच्या चरणी प्रार्थना आहे की,

''मला वाटते अंतरी त्वां वसावें । तुझ्या दासबोधासि त्वां बोधवावें ।
अपत्यापरी पाववी प्रेमग्रासा । महाराजया सद्‌गुरु रामदासा ॥''

॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

अनुक्रमणिका

● अभ्यासार्थींना व्यावहारिक पण महत्त्वाच्या सूचना पृष्ठ १
● प्रास्ताविक, 'श्री. दा. अ.' अभ्यासक्रमाचे स्वरूप पृष्ठ २-५
● श्री. दा. अ. संबंधात प्रश्नोत्तरे पृष्ठ ६
● समास-त्याचा सारांश आणि त्यावरील प्रश्नपत्रिका

स्वाध्याय क्र.	दशक समासांचा क्रमांक	ओव्या	पृष्ठांक	समासांची नांवे	नियमित प्रवेश योजना महिना
१	द. १ - १	३८	७-९	ग्रंथारंभ लक्षण	जानेवारी
२	१२ - १	२०	९-१०	विमल लक्षण	फेब्रुवारी
३	१२ - २	३०	११-१३	प्रत्ययनिरूपण	मार्च
४	२ - २	४२	१३-१५	उत्तम लक्षण	एप्रिल
५	११ - ३	३०	१५-१८	शिकवणनिरूपण	मे
६	४ - ३	३५	१८-२०	नामस्मरणभक्ती	जून
७	१२ - ९	३०	२०-२२	यत्नशिकवण	जुलै
८	१२ - १०	४३	२२-२५	उत्तमपुरूषनिरूपण	ऑगस्ट
९	१८ - ६	२२	२५-२६	उत्तमपुरूषनिरूपण	सप्टेंबर
१०	१९ - १०	३०	२७-२८	विवेकलक्षणनिरूपण	सप्टेंबर
११	१४ - ६	१३	२९-३०	चातुर्यलक्षण	ऑक्टोबर
१२	२० - १०	३७	३१-३३	विमलब्रह्मनिरूपण	नोव्हेंबर
	एकूण १२ समास	३७० ओव्या			

● कठीण शब्दाचे अर्थ व टीपा – पृ. २८ ● दैनंदिन जीवनात दासबोध : स्वयंमूल्यमापन – पृ. २९, ३०
● 'श्री.दा.अ.' अभ्यासार्थींसाठी काही आवश्यक माहिती – मलपृष्ठ आतील बाजू
● श्री.दा.अ. उपक्रमाचे ब्रीद वाक्य ● अभ्यासक्रम आधारभूत समर्थांची बोधवचने – मलपृष्ठ बाहेरील बाजू

प्रास्ताविक : २५ व्या पुनर्मुद्रणाच्या निमित्ताने

'पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास' या उपक्रमाची समाप्ती १-४-२००८ रोजी झाली आहे. आता **'श्रीग्रंथराज दासबोध अध्ययन (पत्रद्वारा)'** हा उपक्रम श्रीसमर्थ सेवा मंडळ, सज्जनगड यांच्या पुढाकाराने सुरू ठेवण्यात आला आहे.

सर्व अभ्यासक्रम 'प.दा.अ.'प्रमाणेच 'श्री.दा.अ.' नावाने पुढे चालू ठेवण्यास श्री. द्वा. वा. केळकर यांनी आशीर्वादपूर्वक परवानगी दिली आहे. त्याबद्दल 'श्री.दा.अ. संयोजन समिती' श्री. द्वा. वा. केळकरांची ऋणी आहे. श्री. द्वा. वा. केळकरांनी २४ व्या पुनर्मुद्रणाचे वेळेला लिहिलेले प्रास्ताविकच आम्ही पुन्हा पुढे देत आहोत. हा उपक्रम यशस्वीपणे चालू राहण्यासाठी सहसंयोजकांनी, केंद्रचालकांनी, समीक्षकांनी सहकार्य देण्याचे मान्य केले आहे. त्याबद्दल त्या सर्वांना धन्यवाद. या सर्वांची सेवा श्रीसमर्थचरणी रूजू झाली आहे.

अध्यक्ष, श्री.दा.अ. पुणे

प्रास्ताविक : २४ व्या पुनर्मुद्रणाच्या निमित्ताने : श्री. द्वा. वा. केळकर

श्रीसमर्थ रामदासस्वामी हे आत्मसाक्षात्कारी राष्ट्रसंत होऊन गेले. त्यांनी समाजावर इतके थोर उपकार केले आहेत की, त्यांच्या स्मृतीला अभिवादन करताना मन भारावून जाते. त्यांचे पुण्यस्मरण करण्याचा खराखुरा एकच मार्ग – तो म्हणजे व्यक्ती व समाज यांची ऐहिक व पारलौकिक उन्नती ज्यामुळे साधते अशा त्यांच्या दासबोध ग्रंथाचा अभ्यास व प्रसार करणे.

'आत्माराम दासबोध। माझें स्वरूप असतां सिद्ध।
कोणी न करावा हो खेद। भक्तजनीं।
नका करूं खटपट। पहा ग्रंथ माझा नीट।
तेणें सायुज्याची वाट। ठायी पडे ॥'

असा आदेशही श्रीसमर्थांनी देहत्यागाचे वेळी दिला आहे. त्याला अनुसरून 'पत्रद्वारा दासबोध अभ्यास' हा

दासबोध प्रसारासाठी नाविन्यपूर्ण उपक्रम १९७९ साली सज्जनगड मासिकाच्या माध्यमातून सुरू करण्यात आला. त्याला **प्रचंड प्रतिसाद** मिळाला. 'दासबोध प्रवेश' हे 'प.दा.अ.' उपक्रमाचे पहिले पाठ्यपुस्तक १९८२ मध्ये तयार करण्यात आले. या पुस्तकाचे **२४ वे पुनर्मुद्रण यावर्षी करण्याचा योग आला आहे.** आतापर्यंत एक लाखापेक्षा अधिक दासबोध अभ्यासार्थींनी या पुस्तकाचा अभ्यास केला आहे व त्या सर्वांना दासबोधामध्ये आवड निर्माण झाली आहे.

दासबोध ग्रंथामध्ये एकूण २०० समास आहेत. त्यापैकी केवळ बारा निवडक समासांचा अभ्यास 'प.दा.अ.' उपक्रमाच्या पहिल्या वर्षात करावा लागतो. दर महिन्यात केवळ एका समासाचा अभ्यास करून त्यावर काढण्यात आलेल्या पाच प्रश्नांची उत्तरे अभ्यासार्थींना लिहावयाची असतात. **'भावार्थ दासबोध प्रवेश'** या पुस्तकात ओव्यांचा अर्थ दिलेला आहे. त्यामुळे अर्थ समजून घेऊन उत्तरे लिहिणे मुळीच अवघड नसते. या उत्तरांच्या पत्रिकेला 'स्वाध्याय' असे म्हणतात.

या उपक्रमात भाग घेण्यासाठी प्रवेशार्थीने आपला पहिला स्वाध्याय प्रथम तयार करावा. या पुस्तकातच प्रारंभी प्रवेशपत्रिका छापली आहे ती पूर्णपणे भरावी. ती स्वाध्यायाला जोडावी. आपणास पत्रद्वारा अभ्यास करावयाचा आहे. त्यासाठी फक्त दुहेरी पोस्टखर्चच तेवढा आपणास करावा लागणार आहे. म्हणून पोस्टाची दोन पाकीटे आणावी. एका पाकीटावर स्वत:चा पत्ता लिहावा व त्याची घडी करून स्वाध्यायाला जोडावे. नंतर आपण ज्या जिल्ह्यात राहातो त्या विभागाच्या केंद्रप्रमुखांचे नाव व पत्ता दुसऱ्या पाकीटावर घालावा आणि त्या पाकीटामध्ये १ ला स्वाध्याय, प्रवेशपत्रिका व स्वत:च्या पत्त्याचे पोस्टाचे घडी घातलेले पाकीट घालावे.

केंद्रचालकांकडे आपला स्वाध्याय पोहोचल्यावर त्यांच्याकडून आपणास स्वाध्यायाबद्दल अभिप्राय आणि पुढील स्वाध्याय पाठविण्याचा पत्ता कळविला जातो. आपणास मार्गदर्शक छापील सूचनाही मिळतात म्हणून स्वाध्यायासोबत पोस्टाचे पाकीटच पाठवावयाचे असते. दुसऱ्या स्वाध्यायाचे वेळी मात्र समीक्षणासाठी स्वत:च्या पत्त्याचे अंतर्देशीय पाठवावयाचे असते.

या उपक्रमात भाग घेण्यासाठी कोणतेही शुल्क ठेवण्यात आले नाही. अल्प खर्चामध्ये घरबसल्या हा अभ्यास करता येतो. वर्षानंतर आपणास प्रशस्तिपत्र दिले जाते. असा तीन वर्षाचा हा अभ्यासक्रम आखण्यात आला आहे. मानवी जीवनाचे सार्थक करण्याची दिशा देणाऱ्या ग्रंथराज दासबोधासारख्या प्रासादिक व अलौकिक ग्रंथाचा अभ्यास 'प.दा.अ.' या उपक्रमातून आपण अवश्य करावा.

दोन तपे दासबोधाचा प्रसार करणारा 'प.दा.अ.' प्रकल्प आता श्रीसमर्थ सेवामंडळ, सज्जनगड या संस्थेची एक स्वतंत्र उपसमिती म्हणून कार्य करीत आहे. हा उपक्रम यशस्वी होण्यासाठी सहसंयोजकांनी, केंद्रचालकांनी, समीक्षकांनी सहकार्य केले. त्याचप्रमाणे आमच्या कुटुंबीय मंडळींनी सर्व प्रकारे सहाय्य केले. या सर्वांची सेवा श्रीसमर्थचरणी रूजू झाली आहे.

ऋणनिर्देश

प्रा. के. वि. बेलसरे यांनी संपादन केलेल्या सार्थ दासबोधातील समासांच्या सारांशाचा अंतर्भाव या पुस्तकामध्ये करण्यास अनुमति दिल्याबद्दल श्रीसमर्थ सेवा मंडळाला आम्ही धन्यवाद देतो. पुस्तकाचे मूल्य वाढू न देता ती अभ्यासार्थींना उपलब्ध व्हावीत यासाठी स्वस्त पुस्तक योजना काढली आहे. त्यासाठी काही उत्स्फूर्त देणग्या मिळतात. या सर्वांचे आभार अशासाठी मानतो, की केवळ त्यांच्या आर्थिक सहाय्यामुळेच अल्प खर्चात अभ्यासार्थींना ती उपलब्ध होतात. श्री समर्थचरणी ही देणगीदारांची सेवा रुजू आहेच. गणेश ऑफसेट प्रा. लि. चे संचालक डॉ. श्री. गिरीश दात्ये आणि त्यांचे सहकारी मुद्रणाचे काम योग्य वेळी करून देतात, त्यांनाही अनौपचारिक धन्यवाद.

पुस्तकाचा प्रसार वाढावा यासाठी समर्थांच्या आशीर्वादाची याचना करीत आहोत. सर्व उपकेंद्रप्रमुख आणि प्रचार करणाऱ्या अभ्यासार्थींना त्यांच्या कामात यश येवो.

अभ्यासक्रमाचे स्वरूप

दासबोधामध्ये १० समासांचे २० दशक असून एकूण २०० समास आहेत. त्यातील फक्त १२ समासाची निवड 'दासबोध-प्रवेश' या अभ्यासक्रमासाठी करण्यात आली आहे. अभ्यासार्थींना मूळ ग्रंथ वाचण्यात गोडी वाटावी हा प्रमुख उद्देश अभ्यासक्रम आखताना होता. त्या दृष्टीने निवडलेल्या प्रत्येक समासाची विशेषता अभ्यासार्थींनी समजावून घेण्याचा प्रयत्न करावा.

स्वाध्याय १ : ग्रंथारंभलक्षण, द. १ स. १. हा समास म्हणजे जणू दासबोध ग्रंथाची श्रीसमर्थांनी स्वत:च लिहिलेली प्रस्तावना आहे. त्यात सांगितलेली ग्रंथाची फलश्रुती अत्यंत मार्मिक आहे. या ग्रंथाच्या अभ्यासाने मनुष्याच्या अंतरंगात बदल घडतो. त्यामुळे त्याची क्रियाच पालटते. हा सर्वात महत्त्वाचा मुद्दा यात आहे. २८ व्या ओवीपासून ३७ व्या ओवीपर्यंत फलश्रुती वाचल्यानंतर असे आढळून येते की,

श्रीसमर्थांची इच्छा अशी होती की, अवनतीला गेलेल्या समाजाला उर्जितावस्था आणण्यासाठी त्यांना येथील माणूस नव्याने घडवावयाचा होता. आजच्या काळातसुद्धा समर्थ विचारांचा माणूस घडविणे ही काळाची मागणी आहे. म्हणून दासबोधाच्या अभ्यासाची गरज आहे.

स्वाध्याय २ : 'विमललक्षण द. १२ स. १' एकदम १२ व्या दशकातील १ ला समास निवडण्याचा हेतू असा की, आजच्या काळातील तरुणाला ज्या समस्या आहेत त्यांचीच जणू उत्तरे श्रीसमर्थ येथे देत आहेत. संसार सोडल्याविना परमार्थाचा विचारच करणे शक्य नाही, ही समजूत भ्रामक असल्याचे स्पष्टपणे येथे सांगितले आहे. ज्याला संसार नेटका करता येत नाही, त्याला परमार्थही साधणार नाही हा महत्त्वाचा सिद्धांत येथे अगदी सोप्या भाषेत मांडला आहे. या समासातील विचार नीट समजून घेऊन आचरणात आणल्यास देहाचे सार्थक होईल, इतक्या बहुमोल ओव्या यात आहेत.

स्वाध्याय ३ : यत्नवादाची महती सांगणारा द. १२-२ हा समास आहे. योग्य दिशेने आणि पुरेसा यत्न केला तर हमखास यशप्राप्ती होते, हा सिद्धांत येथे मांडला आहे. परिस्थिती-शरण-वाद किंवा प्रारब्धवाद श्रीसमर्थांना मान्य नाही. श्रीशिवरायाचे चरित्र त्यांच्यासमोर घडत असतानाच हा समास लिहिला गेला आहे.

स्वाध्याय ४ : द. २-२ हा उत्तम लक्षणांचा समास अत्यंत अभ्यासनीय आहे. 'बहुत अन्न खाऊं नये। बहुत निद्रा करूं नये ॥' यासारखा आत्मसंयमनाचा उपदेश आचरणात आणणे कठीण जात असेल, पण ज्यांना जीवनात साफल्य मिळवावयाचे आहे, आपले जीवन Life of Achievement व्हावे असे ज्यांना वाटते त्यांनी या समासाचा अभ्यास करणे अपरिहार्यच आहे. धूम्रपानाचे दुष्परिणाम जाणून त्याकाळी सुद्धा या व्यसनापासून सावध राहाण्याचा उपदेश यात आहे.

नीच गुरुंच्या माहितीमध्ये दावलमलक, पीर आणि स्वेच्छेने धर्मांतरित या तीन प्रकारांचा समावेश होतो. एकनाथ महाराज तर परधर्मीय या अर्थानेच त्या शब्दाचा उपयोग करीत ('स्वाध्याय साधना' लेखक पु. पां. गोखले हे पुस्तक अभ्यासार्थींना फार उपयुक्त ठरते. 'नीच प्राणी' ही टीप पृ. १५१ पहावी.) याच संदर्भात श्रीसमर्थांनी 'नीच यातीचा गुरु करू न ये!' असे स्पष्ट बजावले आहे. समर्थांच्या काळी काही जण स्वेच्छेने 'तुरुक' गुरु करू लागले होते. हा धोका समर्थांनी अचूक हेरला होता.

स्वाध्याय ५ : 'सिकवण निरुपण' या समासात मानवी जीवनामधील सर्वसामान्य घटना, (बालपण अज्ञानात जाणे, तारुण्यात विषयोपभोग आणि वृद्धपणात नाना रोगांशी सामना) सांगून श्रीसमर्थ प्रश्न विचारतात, 'आता भगवंताचा योग। कोणें वेळे ॥' आणि आपणास जागृती आणतात. तथापि येथेसुद्धा केवळ पारमार्थिक स्वरूपाचाच उपदेश नाही.

'ऐक सदेवपणाचे लक्षण। रिकामा जाऊ नेदि येक
क्षण। प्रपंच व्यवसायाचें ज्ञान। बरें पाहे ॥
कांहीं मेळवी मग जेवी। गुंतल्या लोकांस उगवी।
शरीर कारणी लावी। कांहीं तरी ॥

आळस झटकून टाकावा, इहलोकीचे भाग्यपूर्ण जीवन जगावे, इतरांना सर्व प्रकारे सहाय्य करावे, पण त्याचबरोबर.....

'कांहीं धर्मचर्चा पुराण। हरिकथा निरूपण।
वायां जाऊं नेदि क्षण। दोहींकडे ॥' हे सुद्धा संसारिकांना समर्थांनी बजावून सांगितले आहे. अशा 'समर्थ' विचारांचा अभ्यास आपण येथे करणार आहोत.

स्वाध्याय ६ : द. ४-३ नामस्मरणाचे महत्त्व सांगणारा हा समास केवळ मुखोद्गत करण्याच्या महत्त्वाचा आहे. ब्रह्मचैतन्य गोंदवलेकर महाराज यांनी तर सर्व जीवनभर नामस्मरणाच्या प्रसाराचे व्रतच घेतले होते. दासबोधातील हा समास म्हणजे जणु त्यांचा प्राणच होता. अशा समासाचा अभ्यास करून दैनंदिन जीवनात निदान एका जपमालेइतका तरी जप अभ्यासार्थींनी करावा. आपला दासबोध अभ्यास, भक्तीच्या रसाने रंगलेला असावा केवळ रुक्ष कागदी अभ्यास होऊ नये.

स्वाध्याय ७ : 'यत्नवाद' हा समर्थ-विचारांचा जणू आत्माच आहे. एका करंट्याच्या प्रश्नाचे उत्तर देण्याच्या निमित्ताने लिहिला गेलेला हा समास आपल्या जीवनात खरोखर क्रांतीच करून टाकील. यातील तेजस्वी शिकवणीचा प्रसार समाजामध्ये केला जाणे आवश्यक आहे पण त्या आधी आपण स्वत: त्यानुसार जगण्याचा यत्न करूया.

स्वाध्याय ८ : उत्तमपुरुषलक्षण द. १२-१० हा समास मोठा प्रेरक आहे. आपल्या धर्मातील आध्यात्मिक शिकवणीला अत्यंतिक निवृत्तिवादामुळे आलेली मरगळ श्रीसमर्थांनी घालविली. समाजामध्ये जाणती माणसे नेहमीच संख्येने कमी असतात पण त्यामुळेच त्यांच्यावर जबाबदारीही अधिक असते. त्यांनी जाणत्या माणसांची संख्या वाढविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. जो स्वत: तृप्त झाला त्याला जगाची काळजी असतेच असे नाही. पण संतवृत्तीची माणसे असे कधीच करीत नाहीत.

'आपण जेवोनि जेववी लोका। करी संतर्पण तुका।'
असे तुकाराम महाराज म्हणतात. या समासात श्रीसमर्थांनी तेच

सांगितले आहे. या समासातील 'तरतेन बुडों नेदावे । बुडतयांसीं ॥ हे अर्थपूर्ण उद्गार मननीय आहेत.

स्वाध्याय ९ : द. १८-६ उत्तमपुरुषनिरूपणाचा हा दुसरा समास वाचण्यापूर्वी थोडासा इतिहासाचा संदर्भ ध्यानात घेणे आवश्यक आहे; तरच यातील ओव्यांचे मर्म आपल्या ध्यानी येईल. आपल्या देशाचे युगपुरुष छत्रपति शिवाजीमहाराज यांच्या जीवनाच्या संबंधात या समासात उल्लेख आहे. अफजलखानाचे भेटीला जाण्यापूर्वी शिवाजीमहाराज समर्थांच्या दर्शनास आले त्यावेळीच्या संदर्भात समासाच्या पूर्वार्धातील ओव्या दिसतात. ३ऱ्या ओवीपासून ८ वी पर्यंत खानाचे जणू शब्दचित्रच आपण वाचत आहोत असे वाटते आणि त्याच्या वधानंतर

'बरें, ईश्वर आहे साभिमानी । विशेष तुळजाभोवानी ।

परंतु प्रसंग पाहोनि । कार्ये करणें ॥' ही ओवी आणि त्यापुढील सर्व ओव्या असाव्यात. १३ व्या ओवीपासून २१ व्या ओवीपर्यंत जणू शिवरायांच्या सद्गुणांचे आणि कामगिरीचे वर्णन आहे.

'महायेत्न सावधपणें । समई धारिष्ट धरणें ।

अद्भुतचि कार्य करणें । देणें ईश्वराचें ॥' हे त्यांचे मूर्तिमंत वर्णन आहे. अभ्यासार्थींना येथे एक सूचना करावीशी वाटते की, 'निश्चयाचा महामेरु ॥' हे जे प्रसिद्ध पत्र श्रीसमर्थांनी शिवरायांना पाठविले ते शेजारी ठेऊन या समासाचा अभ्यास करावा. त्यातील शिवरायांच्या गुणांची महती आणि या समासातील उत्तमपुरुषाचे वर्णन किती मिळते जुळते आहे ते पहावे. या समासामध्ये शिवाजी महाराजांच्या नावाचा स्पष्ट उल्लेख कोठे नाही. पण आजवर दासबोधावर ज्यांनी प्रकाश टाकला त्या स. भ. नानासाहेब देव, ल. रा. पांगारकर, प्रा. बेलसरे यांनी या समासाबद्दल लिहिताना शिवाजी महाराजांचा उल्लेख केला आहे. समाजाला अखंड सावधानतेची सूचना देणारा हा समास नित्य अभ्यासात असावा.

'धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।

जाले आहेत, पुढें होणार । देणें ईश्वराचें ॥' ही दिलासा देणारी ओवी समर्थांनी येथे लिहून ठेविली आहे. श्रीसमर्थ शिवरायांना जणू ईश्वराचा अवतारच मानत होते असा अर्थ या ओवीतून निघतो.

स्वाध्याय १० : द. १९-१० विवेकलक्षण. अध्यात्मिक विचारातून मानवता सजीव होते आणि आचरणात येते. आज हिंसेचे, भ्रष्टाचाराचे, अनीतिचे अनेक प्रकार वाढत आहेत. त्यांचे बीजच नष्ट करावयाचे असेल तर अध्यात्मिक विचारांची पेरणी जनमानसात करावयास हवी. विचार केवळ पोथीत देऊन चालणार नाहीत. हजारोहजारांच्या संस्थेत या कार्यासाठी माणसे हवी आहेत. समर्थांच्याकाळी त्यांनी अशी माणसे निर्माण केली होती. त्यांचे मठ आणि आसेतुहिमाचल पसरलेला शिष्यसंप्रदाय याची साक्ष देईल. 'शहाणे करून सोडावे । बहुत जन ॥ १९-१०-१४ ही महत्त्वाची ओवी याच समासात आहे.

'आपण करावें करवावें । आपण विवरावें विवरवावें ।

आपण धरावें धरवावें । भजनमार्गीसीं ॥ हा श्री समर्थांचा आग्रह आपण समजावून घेतला पाहिजे.

संसार नेटका करावयास सांगणाऱ्या समर्थांनी आणखी एक मननीय विचार याच समासात मांडला आहे. तो असा की, 'संसार नेटका करण्याचा यत्न विवेकाने केला असता संसारामधील आसक्तीच क्षीण होत जाते.' अशी आसक्ती नष्ट झालेली माणसे दासबोधाचा उत्कृष्ट प्रसार करू शकतात. आज त्याची नितांत आवश्यकता आहे.

स्वाध्याय ११ : द. १४-६ चातुर्य-लक्षण. समर्थांच्या उपदेशातील प्रेरकता येथे प्रत्ययाला येते. अवगुणांचा त्याग करून माणसाला सद्गुण प्राप्त करून घेण्याचा अभ्यास प्रयत्नसाध्य आहे असे निक्षून ते सांगतात. या समासामध्ये अत्यंत पुरुषार्थाचे विचार त्यांनी मांडले आहेत. मिळमिळीतपणाचा अंशही येथे नाही. 'व्याप तितका संताप' हा वाक्प्रचार खोडून काढून 'जितुका व्याप तितुके वैभव' हा विचार हा मराठी संन्यासी जेव्हा सांगू लागतो तेव्हा मन थक्क होऊन जाते! अनेक लोकांना अनुकूल करून घेण्याचे मर्मही याच समासात सांगितले आहे. लोकशाही जमान्यामध्ये सद्विचारांची माणसे बहुसंख्य असण्याची आवश्यकता असते म्हणून या समासामधील विचारांना अधिकच मोल आहे.

स्वाध्याय १२-द. २०-१० दासबोधातील अखेरीचा समास म्हणजे जणू काही दासबोध मंदिराचा कळसच आहे. 'दासबोधातील तत्त्वज्ञानाचा सारांश यात ओतला आहे' असे प्रा. बेलसरे यांनी या समासाचा सारांश देताना म्हटले आहे. याच समासातील २६ ते ३७ या ओव्या प्रत्येक अभ्यासार्थीने पाठ करून ठेवाव्या. प्रतिदिनी दासबोध-वाचनानंतर या ओव्या म्हटल्या जातात.

अभ्यासक्रमाचे नियोजन

जानेवारी महिन्यापासून नोव्हेंबर अखेर १२ स्वाध्याय पूर्ण करावयाचे असतात. प्रत्येक महिन्याला एक स्वाध्याय पाठवावयाचा असतो. सप्टेंबरमध्ये मात्र दोन स्वाध्याय पाठवावे. अभ्यासार्थींची संख्या फार मोठी असल्याने प्रशस्तिपत्रे तयार करण्यासाठी डिसेंबर हा पूर्ण महिना राखून ठेवण्यात आला आहे. अनुक्रमणिकेमध्ये ही माहिती आपणास पाहता येईलच.

'श्री.दा.अ.' संबंधात काही प्रश्नोत्तरे

श्रीग्रंथराज दासबोध अध्ययन (पत्रद्वारा) या उपक्रमाचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या अभ्यासार्थींना काही प्रश्न लोक विचारतात. त्यातील प्रातिनिधीक स्वरूपाचे प्रश्न पुण्याच्या एक अभ्यासार्थी व समीक्षक सौ. लीलाताई आंबेकर यांनी लिहून काढले. त्या प्रश्नांची उत्तरे तत्कालीन 'प.दा.अ.'चे सहसंयोजक डॉ. श्री. द. देशमुख यांनी देण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचा अंतर्भाव या पुस्तकात मुद्दाम करीत आहोत.

प्रश्न : दासबोध ग्रंथ आम्ही म्हातारपणी नक्की वाचू. आता तरुणपणात आम्हाला वाचायला का प्रवृत्त करता?

उत्तर : मानवी जीवनाला उत्तम वळण लावून ते सफल करणारा हा ग्रंथ आहे. जीवनाच्या प्रारंभी वाचला व अवलंबिला तर त्याचे हे फल मिळेल. म्हातारपणी जीवन सर्व दृष्टीने निर्बल झाल्यावर त्याचा काय उपयोग? शरीर व मन दुर्बळ झाल्यावर, त्यात उत्सुकता, लवचिकपणा आणि गरज काहीच उरलेली नसताना ग्रंथांची अक्षरे तेथे काय करतील?

प्रश्न : 'श्री.दा.अ.' परीक्षेमुळे मनावर ताण पडतो म्हणून नकोसे वाटते.

उत्तर : पाठ्यपुस्तक उघडे ठेवून उत्तरे द्यायची असतात. त्यामुळे स्मरणशक्तीवर ताण पडण्याचे कारण नाही. प्रश्नपत्रिका बहुतांशी वस्तुनिष्ठ प्रश्नांमुळे सोप्या आहेत. समीक्षण हे सुद्धा मार्क देणारे किंवा प्रतवारी ठरविणारे नसते तर उलट मार्गदर्शक असते. घरबसल्या हा अभ्यास करायचा आहे आणि परीक्षेचा निकालही 'उत्तीर्ण' असाच असल्याने यासारखी दुसरी सोपी परीक्षाच नसेल!

प्रश्न : अध्यात्मिक आनंद, सुख समाधान यासाठी दासबोध आहे तर स्वाध्यायांच्या भानगडीत कशाला अडकविता? आम्ही आमचा वैयक्तिक अभ्यास करूच की?

उत्तर : परीक्षा (किंवा स्वाध्याय-लेखन) हे अभ्यासाला उद्युक्त करण्याचे साधन आहे. परीक्षेसारखी निकड मागे लागल्याशिवाय अभ्यास होत नाही. असामान्यांना परीक्षेची आवश्यकता नाही हे तितकेच खरे. सामान्य माणसांच्या बाबतीत अध्यात्मिक विषयाचा घरच्या घरी अभ्यास होणे प्राय: अशक्य आहे. ज्ञानदेवांसारखे संतसुद्धा 'भाष्यकाराते वाट पुसतु' म्हणून आपल्या अभ्यासाचे साधन उघड करतात. साध्या व्यावहारिक अभ्यासासही शाळा कॉलेजात गेल्याशिवाय भागत नाही. मग सुक्ष्मातिसूक्ष्म परमार्थाचे चिंतन स्वत:च्या बळावर कसे करता येईल?

प्रश्न : सांसारिक जबाबदारी, नोकरी यातून वेळ मिळत नाही. मग या उपक्रमात भाग घ्यायला सवड कशी सापडणार?

उत्तर : आवश्यकता वाटली की त्या कामासाठी सवड काढणे शक्य होते म्हणून एखाद्या गोष्टीची आवश्यकता वाटणे हे महत्त्वाचे आहे. अत्यंत थंड हवेत पांघरुण घेण्याची आवश्यकता कशी पटते? प्रथम पातळसे पांघरुण घेऊन पाहिले व त्याने थंडी कमी झाली की मग चादर, ब्लँकेट या क्रमाने उबदार पांघरुणाची आवश्यकता पटेल. याचप्रमाणे काही साधना केल्याशिवाय व तिची उपयुक्तता पटल्याशिवाय अभ्यासाची आवश्यकता कशी पटेल?

प्रश्न : सामुहिक वाचन चर्चा यांची आवश्यकता बुद्धीच्या वरच्या टप्प्यातील लोकांना वाटत नाही.

उत्तर : सामुहिक वाचनात सहजच नियमबद्धता येते. समुहाला सोडून न राहता आल्याने सक्तीने का होईना पण अभ्यास होतो. उत्तम बुद्धिमत्ता असून वाचन, मनन, चर्चा व साधनच केले नाही तर त्या बुद्धिमत्तेचा काय उपयोग? परमार्थातील सांप्रदायिक रीती या सर्वसामान्यांना डोळ्यापुढे ठेवून आखून दिलेल्या असतात. व्यावहारिकदृष्ट्या आपण कितीही चतुर, बुद्धिवान व लौकिकवान असलो तरी परमार्थात आपण नुसते सामान्यच नव्हे तर हीनावस्थेतसुद्धा असणे शक्य असते. नव्हे बहुतांशी सर्वजण तसेच असतात! (म्हणून ही आपली अवस्था सुद्धा बुद्धिवंतांनी स्वत:च समजून घेऊन सामुहिक वाचन, श्रवण, चर्चा यात भाग घेणे इष्ट आहे.')

प्रश्न : संकटाला तोंड देण्यास दासबोध समर्थ करतो असे म्हणतात पण परिस्थितीच माणसाला शिकवते की! त्यासाठी दासबोधाची आवश्यकता काय?

उत्तर : दासबोध हा केवळ प्रवृत्ती-लक्षण धर्माचा उद्घोष करणारा ग्रंथ आहे अशी समजूत झाल्याने किंवा करून दिल्याने हा प्रश्न निर्माण झाला आहे. संकटे, आपत्ती आल्यावर त्यांना तोंड कसे द्यावे हे शिकविणे हा शिकवणीचा नकारात्मक भाग आहे. अत्यंत सावधपणे वागून, प्रसंग आणि कालमान ओळखून चातुर्याने वागून संभाव्य आपत्ती, संकटे टाळणे, टाळण्याचे शिकविणे हा दासबोधातील होकारात्मक भाग आहे. तो दासबोध वाचल्याखेरीज कसा ध्यानात येईल? शिवाय निवृत्तीलक्षण सांगणारा दासबोध माणसाला सुखदु:खाचे पलीकडे असलेल्या आनंदरूप आत्मारामाकडे घेऊन जाणारा आहे. माणसाने 'आनंदाचे डोही आनंद तरंग। आनंदचि अंग आनंदाचे।' किंवा 'संत आनंदाचे स्थळ। संत सुखचि केवळ॥' असा अनुभव घ्यावयाचा असतो, तो दासबोध अगर त्यासारखे ग्रंथ वाचल्याशिवाय कसा मिळेल?

।। जय जय रघुवीर समर्थ ।।

श्रीदासबोध

सांप्रदायिक मंगलाचरण

गणेशः शारदा चैव सद्गुरुः सज्जनस्तथा । आराध्यदैवतं गुह्यं सर्वं मे रघुनंदनः ।।१।। गणेश शारदा सद्गुरु । संत सज्जन कुळेश्वरू । सर्वही माझा रघुवीरू । सद्गुरूरूपें ।।२।। माझें आराध्य दैवत । परमगुह्य गुह्यातीत । गुह्यपणाची मात । न चले जेथें ।।३।। यो जातो मरूदंशजो क्षितितले संबोधयन् सज्जनान् । ग्रंथ यो रचयन् सपुण्यजनकं श्रीदासबोधाभिधम् । यः कीर्त्या पठनेन सर्वविदुषां स्वांतापहारिः सदा । सोऽयं मुक्तिकरः क्षितौ विजयते श्रीरामदासो गुरूः ।।४।। शुकासारिखें पूर्ण वैराग्य ज्याचें । वसिष्ठापरी ज्ञान योगेश्वराचें । कवी वाल्मिकासारिखा मान्य ऐसा । नमस्कार माझा सद्गुरू रामदासा ।।५।। मला वाटते अंतरीं त्वां वसावें । तुझ्या दासबोधासि त्त्वां बोधवावें ।। अपत्यापरी पाववी प्रेमग्रासा । महाराजया सद्गुरो रामदासा ।।६।।

दासबोध प्रवेश : स्वाध्याय १ ला : दशक १ समास १ : ग्रंथारंभ लक्षण

हा समास प्रस्तावनारूप आहे. आपल्या ग्रंथाचे नाव काय, ग्रंथ लिहिण्याचा हेतू काय, ग्रंथात विवेचिलेले विषय कोणते, ग्रंथाच्या अभ्यासाचे फल काय, ग्रंथातील प्रमेयांना आधार कोणते, इत्यादि गोष्टी श्री समर्थांनी येथे आरंभीच स्पष्टपणे सांगितल्या आहेत.

।। श्रीराम ।।

श्रोते पुसती कोण ग्रंथ । काय बोलिलें जी येथ । श्रवण केलियानें प्राप्त । काय आहे ।।१।। ग्रंथा नाम दासबोध । गुरुशिष्यांचा संवाद । येथ बोलिला विशद । भक्तिमार्ग ।।२।। नवविधा भक्ति आणि ज्ञान । बोलिलें वैराग्याचें लक्षण । बहुधा अध्यात्मनिरोपण । निरोपिलें ।।३।। भक्तिचेन योगें देव । निश्चयें पावती मानव । ऐसा आहे अभिप्राव । ईये ग्रंथीं ।।४।। मुख्य भक्तीचा निश्चयो । शुद्धज्ञानाचा निश्चयो । आत्मस्थितीचा निश्चयो । बोलिला असे।।५।। शुद्ध उपदेशाचा निश्चयो । सायोज्यमुक्तीचा निश्चयो । मोक्षप्राप्तीचा निश्चयो । बोलिला असे ।।६।। शुद्ध स्वरूपाचा निश्चयो । विदेहस्थितीचा निश्चयो । अलिप्तपणाचा निश्चयो । बोलिला असे ।।७।। मुख्य देवाचा निश्चयो । मुख्य भक्ताचा निश्चयो । जीवशिवाचा निश्चयो । बोलिला असे ।।८।। मुख्य ब्रह्माचा निश्चयो । नाना मतांचा निश्चयो । आपण कोण हा निश्चयो । बोलिला असे ।।९।। मुख्य उपासनालक्षण । नाना कवित्वलक्षण । नाना चातुर्यलक्षण । बोलिलें असे ।।१०।। मायोद्भवाचें लक्षण । पंचभूतांचें लक्षण । कर्ता कोण हें लक्षण । बोलिलें असे ।।११।। नाना किंत निवारिले । नाना संशयो छेदिले । नाना आशंका फेडिले । नाना प्रश्न ।।१२।। ऐसें बहुधा निरोपिलें । ग्रंथगर्भी जें बोलिलें । तें अवघेंचि अनुवादलें । न वचे किं कदा ।।१३।। तथापि अवघा दासबोध । दशक फोडून केला विशद । जे जे दशकींचा अनुवाद । ते ते दशकीं

बोलिला ॥१४॥ नाना ग्रंथांच्या संमती। उपनिषदें वेदांतश्रुती। आणि मुख्य आत्मप्रचीती। शास्त्रेंसहित ॥१५॥ नाना समतीअन्वये। म्हणौनी मिथ्या म्हणता न ये। तथापि हें अनुभवासि ये। प्रत्यक्ष आतां ॥१६॥ मत्सरें यासी मिथ्या म्हणती। तरी अवघेचि ग्रंथ उच्छेदती। नाना ग्रंथांच्या समती। भगवद्वाक्यें ॥१७॥ शिवगीता रामगीता। गुरुगीता गर्भगीता। उत्तरगीता अवधूतगीता। वेद आणि वेदांत ॥१८॥ भगवद्गीता ब्रह्मगीता। हंसगीता पांडवगीता। गणेशगीता येमगीता। उपनिषदें भागवत ॥१९॥ इत्यादिक नाना ग्रंथ। समतीस बोलिले येथ। भगवद्वाक्यें येथार्थ। निश्चयेंसीं ॥२०॥ भगवद्वचनीं अविश्वासे। ऐसा कोण पतित असे। भगवद्वाक्याविरहित नसे। बोलणें येथीचें ॥२१॥ पूर्ण ग्रंथ पाहिल्याविण। उगाच ठेवी जो दूषण। तो दुरात्मा दुराभिमान। मत्सरें करी ॥२२॥ अभिमानें उठे मत्सर। मत्सरें ये तिरस्कार। पुढें क्रोधाचा विकार। प्रबळें बळें ॥२३॥ ऐसा अंतरीं नासला। कामक्रोधें खवळला। अहंभावें पालटला। प्रत्यक्ष दिसे ॥२४॥ कामक्रोधें लिथाडिला। तो कैसा ह्मणावा भला। अमृत सेंवितांच पावला। मृत्य राहो ॥२५॥ आतां असो हें बोलणें। अधिकारासारिखें घेणें। परंतु अभिमान त्यागणें। हें उत्तमोत्तम ॥२६॥ मागां श्रोतीं आक्षेपिलें। जी ये ग्रंथीं काय बोलिलें। तें सकळहि निरोपिलें। संकळीत मार्गें ॥२७॥ आतां श्रवण केलियाचें फळ। क्रिया पालटे तत्काळ। तुटे संशयाचें मूळ। येकसरां ॥२८॥ मार्ग सांपडे सुगम। न लगे साधन दुर्गम। सायोज्यमुक्तीचें वर्म। ठाईं पडे ॥२९॥ नासे अज्ञान दुःख भ्रांती। शीघ्रचि येथें ज्ञानप्राप्ती। ऐसी आहे फळश्रुती। ईये ग्रंथीं ॥३०॥ योगियांचे परम भाग्य। आंगीं बाणे तें वैराग्य। चातुर्य कळे यथायोग्य। विवेकेंसहित ॥३१॥ भ्रांत अवगुणी अवलक्षण। तेचि होती सुलक्षण। धूर्त तार्किक विचक्षण। समयो जाणती ॥३२॥ आळसी तेचि साक्षपी होती। पापी तेचि प्रस्तावती। निंदक तेचि वंदूं लागती। भक्तिमार्गासी ॥३३॥ बद्धचि होती मुमुक्ष। मूर्ख होती अतिदक्ष। अभक्तचि पावती मोक्ष। भक्तिमार्गें ॥३४॥ नाना दोष ते नासती। पतित तेचि पावन होती। प्राणी पावे उत्तम गती। श्रवणमात्रें ॥३५॥ नाना धोकें देहबुद्धीचे। नाना किंत संदेहाचे। नाना उद्वेग संसाराचे। नासती श्रवणें ॥३६॥ ऐसी याची फलश्रुती। श्रवणें चुके अधोगती। मनास होय विश्रांति। समाधान ॥३७॥ जयाचा भावार्थ जैसा। तयास लाभ तैसा। मत्सर धरी जो पुंसा। तयास तेंचि प्राप्त ॥३८॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे ग्रंथारंभलक्षणनाम समास प्रथम ॥१॥

दासबोध प्रवेश : प्रश्नपत्रिका १ ली (दासबोध दशक १ समास १ वर आधारित)

प्र. १ पुढील ओव्यात गाळलेल्या जागा भरा.

१) नाना ----- संमती। ----- वेदांत श्रुती। आणि मुख्य -----। शास्त्रेंसहित ॥

२) नाना धोके -----। नाना किंत -----। नाना ----- संसाराचे। नासती। श्रवणें

३) ----- योगें देव। निश्चयें पावती -----। ऐसा आहे -----। ईये ग्रंथी ॥

प्र. २ पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा. चूक असल्यास विधान बरोबर करून लिहा.

अ) दासबोध ग्रंथाला फक्त भगवद्गीतेचा आधार आहे.

ब) फक्त आत्मप्रचीतीच्या आधारावर दासबोध समर्थांनी लिहिला.

क) पूर्ण ग्रंथ वाचल्यानंतरच एखाद्या ग्रंथावर टीका करण्याचा अधिकार वाचकाला असतो.

प्र. ३ दासबोध ग्रंथाची फलप्राप्ती सांगणाऱ्या दहा ओव्यांचा फक्त क्रमांक लिहून अर्थ सांगा.

प्र. ४ पुढील ओव्यांच्या अर्थाचे स्पष्टीकरण थोडक्यात करा.

१) अमृत सेवितांच पावला। मृत्य राहो ॥

२) जयाचा भावार्थ जैसा। तयास लाभ तैसा ॥

प्र. ५ अ) दासबोधाचे वाचन आपण यापूर्वी केले आहे का? या ग्रंथाचा संकल्प आपणास का करावासा वाटतो; याबद्दल सुमारे दहा ओळी लिहा.

किंवा

दासबोधाचे वाचन यापूर्वी आपण केले त्यावेळी आपणास कोणता समाधानदायी अनुभव आला हे सुमारे दहा ओळीत लिहा.

★ ★ ★

स्वाध्याय २ रा : दशक १२ : समास १ : विमल लक्षण

मानवी जीवनात प्रपंच व परमार्थ एकमेकांस पूरक असतात. प्रपंचात कामास येणारे गुणच परमार्थात उपयोगी पडतात. म्हणून सर्वसाधारण माणसाने प्रपंच नीटपणे सांभाळून परमार्थ करावा. माणसापाशी जो विवेक आहे त्याच्या बळावर जसा प्रपंच यशस्वी होतो तसा परमार्थदेखील हस्तगत होतो. विवेकाने दूरदृष्टी येतें. माणसाने दूरदृष्टी वापरून पुढे येणाऱ्या प्रसंगासाठी आधीच तरतूद करून ठेवावी. विवेकशील माणसाने अवगुण सांडावे आणि गुणवंताचे गुण घ्यावे. असा माणूस बाहेरून दिसायला जरी चारचौघांसारखा दिसला तरी त्याच्या अंतर्यामी विवेक अति जागा असतो. सांगण्याचा मुद्दा इतकाच की माणसाने प्रपंच सावधपणाने करावा व त्याच्या मागोमाग परमार्थाची पण रोकडी प्रचीती घ्यावी.

॥ श्रीराम ॥

आधीं प्रपंच करावा नेटका। मग घ्यावें परमार्थ-विवेका। येथें आळस करूं नका। विवेकी हो ॥१॥ प्रपंच सांडून परमार्थ कराल। तेणें तुह्मी कष्टी व्हाल। प्रपंच परमार्थ चालवाल। तरी तुह्मी विवेकी ॥२॥ प्रपंच सांडून परमार्थ केला। तरी अन्न मिळेना खायाला। मग तया करंट्याला। परमार्थ कैंचा ॥३॥ परमार्थ सांडून प्रपंच करिसी। तरी तूं येमयातना भोगिसी। अंतीं परम कष्टी होसी। येमयातना भोगितां ॥४॥ साहेब कामास नाहीं गेला। गृहीच सुरवाडोन बैसला। तरी साहेब कुटील तयाला। पाहाती लोक ॥५॥

तेव्हा महत्वचि गेलें । दुर्जनाचें हांसें जालें । दु:ख उदंड भोगिलें । आपुल्या जीवें ॥६॥ तैसेंचि होणार अंतीं । म्हणौन भजावें भगवंतीं । परमार्थाची प्रचिती । रोकडी घ्यावी ॥७॥ संसारीं असता मुक्त । तोचि जाणावा संयुक्त । अखंड पाहे युक्तायुक्त । विचारणा हे ॥८॥ प्रपंचीं जो सावधान । तो परमार्थ करील जाण । प्रपंचीं जो अप्रमाण । तो परमार्थी खोटा ॥९॥ म्हणौन सावधानपणें । प्रपंच परमार्थ चालवणें । ऐसें न करितां भोगणें । नाना दु:खें ॥१०॥ पर्णाळि पाहोन उचले । जीवसृष्टि विवेकें चाले । आणि पुरुष होऊन भ्रमले । यासी काये ह्मणावें ॥११॥ म्हणौन असावी दीर्घसूचना । अखंड करावी चाळणा । पुढील होणार अनुमाना । आणून सोडावें ॥१२॥ सुखी असतो खबर्दार । दु:खी होतो बेखबर । ऐसा हा लौकिक विचार । दिसतचि आहे ॥१३॥ म्हणौन सर्वसावधान । धन्य तयाचें महिमान । जनीं राखे समाधान । तोचि येक ॥१४॥ चाळणेचा आळस केला । तरी अवचिता पडेल घाला । ते वेळे सावरायाला । अवकाश कैंचा ॥१५॥ म्हणौन दीर्घसूचनेचे लोक । त्यांचा पाहावा विवेक । लोकांकरितां लोक । शाहाणे होती ॥१६॥ परी ते शाहाणे वोळखावे । गुणवंताचे गुण घ्यावे । अवगुण देखोन सांडावे । जनामधें ॥१७॥ मनुष्य पारखूं राहेना । आणि कोणाचें मन तोडीना । मनुष्यमात्र अनुमाना । आणून पाहे ॥१८॥ दिसे सकळांस सारिखा । पाहातां विवेकी नेटका । कामी निकामी लोकां । बरें पाहे ॥१९॥ जाणोन पाहिजेत सर्व । हेंचि तयाचें अपूर्व । ज्याचें त्यापरी गौरव राखों जाणें ॥२०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विमळलक्षणनाम समास प्रथम ॥१॥

प्रश्नपत्रिका २ री (प्रपंच व परमार्थ दशक १२ समास १ वर आधारित)

प्र. १ प्रपंच न करता केवळ परमार्थ केला तर सर्वसामान्य माणसावर कोणत्या आपत्ती येतात? याउलट केवळ प्रपंचच केला तर कोणत्या आपत्ती येतात असे समर्थांनी म्हटले आहे?

प्र. २ प्रपंच व परमार्थ, दोन्हीमध्ये यश मिळण्यासाठी कोणता एक विशेष गुण येथे सांगितला आहे?

प्र. ३ या उताऱ्यामध्ये कोणते उर्दू शब्द समर्थांनी उपयोजिले आहेत?

प्र. ४ खालील दोन अवतरणांवर पाच ओळी स्पष्टीकरण करा -

१) 'जीवसृष्टी विवेकें चाले'

२) 'प्रपंचीं जो अप्रमाण । तो परमार्थी खोटा ॥'

प्र. ५ गाळलेल्या जागी शब्द भरा.

१) सुखी असतो ----- । दु:खी होतो ----- ॥

२) संसारी असतां ----- । तोचि जाणावा ----- ।

३) म्हणौन ----- । धन्य तयाचें महिमान । जनीं राखे ----- । तोचि येक ॥

★ ★ ★

स्वाध्याय ३ रा : दशक १२ : समास २ : प्रत्ययनिरूपण

कोणत्याही समाजामध्ये सामान्य माणूस वासनाप्रधान असतो. सांसारिक माणसाला आपली प्रापंचिक परिस्थिती उत्तम असावी असे मनापासून वाटते. पण ती अशी असत नाही. प्रपंचात कमी पडते व माणसाला दु:ख भोगावे लागते. याचे कारण प्रारब्ध नसून त्याच्या हातून जो योग्य प्रयत्न व्हायला पाहिजे तो होत नाही हे खरे कारण आहे. माणूस जर योग्य दिशेने प्रयत्न करील तर त्याला प्रपंचामध्ये सहसा कमी पडणारच नाही. हा अचूक यत्न कोणता त्याचे वर्णन या समासामध्ये आढळते. आपण आपल्या अवगुणांची ओळख करून घ्यावी. लोकांशी कसे वागावे हे न कळल्याने आपसात बेबनाव व भांडणे होतात. भांडणामुळे दोघेही कष्टी होतात आणि मग प्रयत्न तेवढा राहून जातो. सामान्यत: लोकांची सवय अशी की आपण आपली बाजू बरोबर आहे, असे धरून चालायचे आणि दुसऱ्याला नावे ठेवायची. मग लोकांकडून बरे म्हणून घ्यायला हवे असेल तर लोकांचे बरेवाईट सोसणे जरूर आहे. लोकांना कळत नाही. लोक असेच स्वार्थीपणाने वागणार. आपण वरच्या पातळीवर राहून त्यांना क्षमा केली पाहिजे. असे जर केले नाही तर त्यांच्यात व आपल्यात फरकच उरत नाही. आपण असेच वागावे की लोकांचे अंतरंग आपल्याविषयी निर्मळ होत जावे. जो नेहमी खरे बोलतो व जसे बोलतो तसा चालतो त्याला सारे लोक मानतात. जनतारूपी जनार्दन एकदा का प्रसन्न झाला म्हणजे मग काही कमी पडत नाही. सर्वांना खुष ठेवणे कठिणच आहे. पण कोणाचे वर्म कधी काढू नये. कारण माणसाचे मन त्यामुळे दुखावते. दुसऱ्याचा दोष काढण्यात अर्थ नाही. आपलेच सामर्थ्य कमी पडते हा दृष्टिकोन आपल्या मनाला पुन: पुन्हा शिकविणे आवश्यक आहे. माणसाने मरणाचे स्मरण ठेवावे, आपल्याबरोबर काय येणार आहे ते ओळखावे आणि विवेकाने चांगले वागावे. समजा, एक माणूस पुष्कळ विद्या शिकला पण आलेला प्रसंग त्यास ओळखता येत नाही, प्रसंगाला योग्य असे त्यास वागता येत नाही, अशा माणसाची विद्या कुचकामाची समजावी. म्हणून माणसाने प्रसंगमान ओळखावे. आपल्याला जे हवेसे वाटते त्यासाठी योग्य प्रयत्न करावा. मग त्याला काही कमी पडणार नाही.

॥ श्रीराम ॥

ऐका संसारासी आले हो । स्त्री पुरुष निस्पृह हो । सुचितपणें पाहो । अर्थांतर ॥१॥ काये म्हणते वासना । काये कल्पिते कल्पना । अंतरींचें तरंग नाना । प्रकारें उठती ॥२॥ बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें नेसावें । मनासारिखें असावें । सकळ कांहीं ॥३॥ ऐसें आहे मनोगत । तरी ते कांहींच न होत । बरें करितां अकस्मात । वाईट होतें ॥४॥ येक सुखी येक दु:खी । प्रत्यक्ष वर्ततें लोकीं । कष्टी होऊनियां सेखीं । प्रारब्धावरी घालिती ॥५॥ अचुक येत्न करवेना । म्हणौन केलें तें सजेना । आपला अवगुण जाणवेना । कांहीं केल्यां ॥६॥ जो आपला आपण नेणे । तो दुसऱ्याचें काये जाये । न्यायें सांडितां दैन्यवाणे । होती लोक ॥७॥ लोकांचें मनोगत कळेना । लोकांसारिखें वर्तवेना । मूर्खपणें लोकीं नाना । कळह उठती ॥८॥ मग ते कळो वाढती । परस्परें कष्टी होती । प्रेत्न राहातां अंतीं । श्रमचि होये ॥९॥ ऐसी नव्हे वर्तणुक । परीक्षावे नाना लोक । समजले पाहिजे नेमक । ज्याचें त्यापरी ॥१०॥ शब्दपरीक्षा अंतरपरीक्षा । कांहीं येक कळे दक्षा । मनोगत नतद्रक्षा । काय कळे ॥११॥ दुसऱ्यास शब्द ठेवणें । आपला कैपक्ष घेणें । पाहों

जातां लोकिक लक्षणें। बहुतेक ऐसीं ॥१२॥ लोकीं बरें म्हणायाकारणें। भल्यांस लागतें सोसणें। न सोसितां भंडवाणें। सहजचि होये ॥१३॥ आपणास जें मानेना। तेथें कदापि राहावेना। उरी तोडून जावेना। कोणीयेकें ॥१४॥ बोलतो खरें चालतो खरें। त्यास मानिती लहानथोरें। न्याये अन्याये परस्परें। सहजचि कळे ॥१५॥ लोकांस कळेना तंवरी। विवेकें क्षमा जो न करी। तेणेंकरितां बराबरी। होत जाते ॥१६॥ जंवरी चंदन झिजेना। तंव तो सुगंध कळेना। चंदन आणि वृक्ष नाना। सगट होती ॥१७॥ जंव उत्तम गुण न कळे। तों या जनास काये कळे। उत्तम गुण देखतां निवळें। जगदांतर ॥१८॥ जगदांतर निवळत गेलें। जगदांतरी सख्य जालें। मग जाणावें वोळले। विश्वजन ॥१९॥ जनींजनार्दन वोळला। तरी काये उणें तयाला। राजी राखावें सकळांला। कठीण आहे ॥२०॥ पेरिलें तें उगवतें। उसिणें द्यावें घ्यावे लागतें। वर्म काढिता भंगतें। परांतर ॥२१॥ लोकिकीं बरेंपण केलें। तेणें सौख्य वाढलें। उत्तरासारिखें आलें। प्रत्योत्तर ॥२२॥ हें आवघें आपणांपासीं। येथें बोल नाहीं जनासी। सिकवावें आपल्या मनासी। क्षणक्षणा ॥२३॥ खळ दुर्जन भेटला। क्षमेचा धीर बुडाला। तरी मोनेंचि स्थळत्याग केला। पाहिजे साधकें ॥२४॥ लोक नाना परीक्षा जाणती। अंतरपरीक्षा नेणती। तेणें प्राणी करंटे होती। संदेह नाहीं ॥२५॥ आपणास आहे मरण। म्हणौन राखावें बरेंपण। कठिण आहे लक्षण। विवेकाचें ॥२६॥ थोर लहान समान। आपले पारिखे सकळ जन। चढतें वाढतें सनेधान। करितां बरें ॥२७॥ बरें करितां बरें होतें। हें तों प्रत्ययास येतें। आतां पुढें सांगावें तें। कोणास काये ॥२८॥ हरिकथानिरूपण। बरेपणें राजकारण। प्रसंग पाहिल्याविण। सकळ खोटें ॥२९॥ विद्या उदंडचि सिकला। प्रसंगमान चुकतचि गेला। तरी मग तये विद्येला। कोण पुसे ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरूशिष्यसंवादे प्रत्यय निरूपणनाम समास द्वितीय ॥२॥

प्रश्नपत्रिका ३ री (दासबोध दशक १२ समास २ वर आधारित)

प्र. १ 'अ' स्तंभामध्ये ओवीच्या चरणाचा पूर्वार्ध दिला आहे आणि 'ब' स्तंभामध्ये उत्तरार्ध दिला आहे. त्यावरून योग्य जोड्या जुळवा.

अ	*ब*
१) अचूक येत्न करवेना।	१) तंव तो सुगंध कळेना।
२) जंवरी चंदन झिजेना।	२) अंतर परीक्षा नेणती।
३) पेरलें तें उगवतें।	३) त्यास मानिती लहानथोरें।
४) आपणास आहे मरण।	४) म्हणौन केलें तें सजेना।
५) लोक नाना परीक्षा जाणती।	५) म्हणौन राखावें बरेंपण।
६) बोलतो खरें चालतो खरें।	६) उसिणें द्यावें घ्यावें लागतें।

प्र. २ पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा. (चूक असल्यास बरोबर विधान करा) आधारासाठी ओवी लिहा.

१) जगात एकजण सुखी तर दुसरा दु:खी असतो व याला कारण त्याचे प्रारब्ध!

२) लोकांनी आपणास सज्जन म्हणावे यासाठी लोकांचा उपद्रवही सोसावा लागतो.

३) माणसाचे सद्‌गुण निदर्शनास आल्यावरही जगाचे अंत:करण त्याच्याबद्दल निवळू शकत नाही.

४) दुसऱ्याला नावे ठेवायची आणि आपली तरफदारी करायची ही सामान्य लोकांची लक्षणेच आहेत.

५) माणसाच्या बोलण्यावरून त्याची मन:स्थिती दक्ष माणसाला अजमावता येते.

प्र. ३ अ) सर्वसामान्य माणसाच्या वासना व कल्पना कशा स्वरूपाच्या असतात?

ब) माणसाला अपयश येण्याचे मुख्य कारण समर्थांच्या मते कोणते?

प्र. ४ गाळलेल्या जागी शब्द भरा.

१) जो आपला ----- नेणे। तो ----- काये जाणे। ----- सांडितां दैन्यवाणे। ----- लोक॥

२) ----- जे मानेना। तेथे ----- राहावेना। ----- तोडून जावेना। कोणीयेकें॥

३) ----- आहे मरण। म्हणौन राखावें -----। कठीण आहे -----। -----॥

प्र. ५ (दा. १२-२) या समासामधील तीन ओव्यांचा एक मोठा तक्ता करून स्वत:च्या घरी लावावयाचा आहे अशी इच्छा असल्यास त्यातील कोणत्या तीन ओव्यांची निवड आपणास करावीशी वाटेल?

★ ★ ★

स्वाध्याय ४ था : दशक २ : समास २ रा : उत्तम लक्षण

देहबुद्धीमध्ये 'मी देहच आहे' अशी भावना असते तर आत्मबुद्धीमध्ये 'मी आत्माच आहे' अशी भावना होते. देहबुद्धी जाऊन आत्मबुद्धी स्थिर होणे याचे नाव परमार्थ. देहबुद्धीबद्दलचा विचार नाहीपणाने करायला सोपा तर आत्मबुद्धीबद्दलचा विचार आहेपणाने करायला सोपा असतो. देहबुद्धी सुटल्याशिवाय परमार्थ हाती लागत नाही हे जितके खरे तितकेच देहबुद्धी एकदम सुटत नाही, क्रमाक्रमाने सुटते हेही खरे. देहबुद्धी सोडण्याच्या प्रक्रियेमध्ये तिला स्वेच्छेने आवर घालणे ही पहिली पायरी आहे. ती चढण्यास मानवी जीवनात देहबुद्धी कशा रूपाने प्रगट होते हे समजले पाहिजे. म्हणून मूर्ख लक्षणांमध्ये श्री समर्थांनी देहबुद्धीचे म्हणजेच उघड्यानागड्या स्वार्थाचे दर्शन आपल्याला घडविले. नीतीचे आचरण, धर्माचे पालन आणि त्यात व्यवहाराचे जनत केले तर प्रापंचिक माणसाची देहबुद्धी सहज आवरली जाते हे ध्यानात धरून श्रीसमर्थ आता उत्तम लक्षणे सांगतात. देहबुद्धीच्या प्रगट प्रवृत्ती टाळायच्या असतात व आवरायच्या असतात. यासाठी उत्तम लक्षणे नकारपणाने सांगावी लागली.

॥ श्रीराम ॥

श्रोतां व्हावें सावधान। आतां सांगतों उत्तम गुण। जेणें करितां बाणे खुण। सर्वज्ञपणाची ॥१॥ वाट पुसल्याविण जाऊं नये। फळ वोळविल्याविण खाऊं नये। पडिली वस्तु घेऊं नये। येकायेकीं ॥२॥ अति वाद करूं नये। पोटीं कपट धरूं नये। शोधल्याविण करूं नये। कुळहीन कांता ॥३॥ विचारेंविण बोलों नये। विवंचनेविण चालों नये। मर्यादेविण हालों नये। कांहीं येक ॥४॥ प्रीतीविण रुसों नये। चोरास वोळखी पुसों नये। रात्री पंथ क्रमूं नये। येकायेकीं ॥५॥ जनीं आर्जव तोडूं नये। पापद्रव्य

जोडूं नये । पुण्यमार्ग सोडूं नये । कदाकाळीं ॥६॥ निंदा द्वेष करूं नये । असत्संग धरूं नये । द्रव्यदारा हरूं नये । बळात्कारें ॥७॥ वक्तयास खोदूं नये । ऐक्यतेसी फोडूं नये । विद्याअभ्यास सोडूं नये । कांहीं केल्या ॥८॥ तोंडाळासि भांडो नये । वाचाळासी तंडों नये । संतसंग खंडूं नये । अंतर्यामीं ॥९॥ अति क्रोध करूं नये । जिवलगांस खेदूं नये । मनीं वीट मानूं नये । सिकवणेचा ॥१०॥ क्षणक्षणां रुसों नये । लटिका पुरुषार्थ बोलों नये । केल्याविण सांगों नये । आपला पराक्रमु ॥११॥ बोलिला बोल विसरों नये । प्रसंगीं सामर्थ्य चुकों नये । केल्याविण निखंदूं नये । पुढिलांसि कदा ॥१२॥ आळसें सुख मानूं नये । चाहाडी मनास आणूं नये । शोधल्याविण करूं नये । कार्य कांहीं ॥१३॥ सुखा आंग देऊं नये । प्रेत्न पुरुषें सांडू नये । कष्ट करितां त्रासों नये । निरंतर ॥१४॥ सभेमध्यें लाजों नये । बाष्कळपणें बोलों नये । पैज होड घालूं नये । कांहीं केल्या ॥१५॥ बहुत चिंता करूं नये । निगुसपणें राहों नये । परस्त्रीतें पाहों नये । पापबुद्धी ॥१६॥ कोणाचा उपकार घेऊं नये । घेतला तरी राखों नये । परपीडा करूं नये । विस्वासघात ॥१७॥ शोच्येंविण असों नये । मळिण वस्त्र नेसों नये । जाणारास पुसों नये । कोठें जातोस म्हणौनी ॥१८॥ व्यापकपण सांडूं नये । पराधेन होऊं नये । आपलें वोझें घालूं नये । कोणीयेकासी ॥१९॥ पत्रेंविण पर्वत करूं नये । हीनाचें रुण घेऊं नये । गोहीविण जाऊं नये ॥ राजद्वारा ॥२०॥ लटिकी जाजू घेऊं नये । सभेस लटिकें करूं नये । आदर नस्तां बोलूं नये । स्वाभाविक ॥२१॥ आदखणेपण करूं नये । अन्यायेंविण गांजूं नये । अवनीतीनें वर्तों नये । आंगबळें ॥२२॥ बहुत अन्न खाऊं नये । बहुत निद्रा करूं नये । बहुत दिवस राहों नये । पिसुणाचेथें ॥२३॥ आपल्याची गोही देऊं नये । आपली कीर्ती वर्णूं नये । आपलें आपण हांसों नये । गोष्टी सांगोनी ॥२४॥ धूम्रपान घेऊं नये । उन्मत्त द्रव्य सेऊं नये । बहुचकासीं करूं नये । मैत्री कदा ॥२५॥ कामेंविण राहों नये । नीच उत्तर साहों नये । आसुदें अन्न सेऊं नये । वडिलांचेंहि ॥२६॥ तोंडीं सीवी असों नये । दुसऱ्यास देखोन हांसों नये । उणे अंगीं संचारों नये । कुळवंताचे ॥२७॥ देखिली वस्तु चोरूं नये । बहुत कृपण होऊं नये । जिवलगांसी करूं नये । कळह कदा ॥२८॥ येकाचा घात करूं नये । लटिकी गोही देऊं नये । अप्रमाण वर्तों नये । कदाकाळीं ॥२९॥ चाहाडी चोरी धरूं नये । परद्वार करूं नये । मागें उणें बोलों नये । कोणीयेकाचें ॥३०॥ समई यावा चुकों नये । सत्वगुण सांडूं नये । वैरियांस दंडूं नये । शरण आलियां ॥३१॥ अल्पधनें माजों नये । हरिभक्तीस लाजों नये । मर्यादेविण चालों नये । पवित्र जनीं ॥३२॥ मूर्खासीं संमंध पडो नये । अंधारीं हात घालूं नये । दुश्चितपणें विसरों नये । वस्तु आपुली ॥३३॥ स्नानसंध्या सांडूं नये । कुळाचार खंडूं नये । अनाचार मांडूं नये । चुकुरपणें ॥३४॥ हरिकथा सांडूं नये । निरूपण तोडूं नये । परमार्थास मोडूं नये । प्रपंचबळें ॥३५॥ देवाचा नवस बुडऊं

नये । आपला धर्म उडऊं नये । भलते भरीं भरों नये । विचारेंविण ॥३६॥ निष्ठुरपण धरूं नये । जीवहत्या करूं नये । पाऊस देखोन जाऊं नये । अथवा अवकाळीं ॥३७॥ सभा देखोन गळों नये । समईं उत्तर टळों नये । धि:कारितां चळों नये । धारिष्ट आपुलें॥३८॥ गुरुविरहित असों नये। नीच यातीचा गुरु करूं नये। जिणें शाश्वत मानूं नये। वैभवेंसीं ॥३९॥ सत्यमार्ग सांडूं नये । असत्य पंथें जाऊं नये । कदा अभिमान घेऊं नये । असत्याचा ॥४०॥ अपकीर्ति ते सांडावी । सद्कीर्ति वाढवावी । विवेकें दृढ धरावी । वाट सत्याची ॥४१॥ नेघतां हे उत्तम गुण । तें मनुष्य अवलक्षण । ऐक तयांचे लक्षंण । पुढिले समासीं ॥४२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उत्तमलक्षणनाम समास द्वितीय ॥२॥

प्रश्नपत्रिका ४ थी (दासबोध दशक २ समास २ रा 'उत्तमलक्षणे' यावर आधारित)

प्र. १ अ) पुढील अर्थ ज्या ओव्यांच्या चरणात सामावला आहे त्या संपूर्ण ओव्या लिहा.

१) सत्याची वाट विवेकाच्या जोरावर पक्की धरून ठेवावी.

२) धूम्रपान आणि मादक पदार्थसेवन करू नये.

३) परस्त्रीकडे पापी दृष्टीने पाहू नये.

४) विद्या प्राप्त करणे आणि तिची उजळणी करणे केव्हाही सोडून येऊ नये.

५) सतत कष्ट करण्याची पाळी आली तरी त्याचा त्रास मानू नये.

ब) कोणत्या हेतूने समर्थांनी उत्तम लक्षणे या समासात सांगितली आहेत?

प्र. २ एखाद्या सभेमध्ये गेल्यास वक्ता किंवा श्रोता या नात्याने आपण कोणते नियम पाळले पाहिजेत; असे या समासांत सांगितले आहे?

प्र. ३ पुढील चरणांचा अर्थ स्पष्ट करा.

१) प्रीतीवीण रुसों नये । चोरास वोळखी पुसों नये ।

२) बोलिला बोल विसरों नये । प्रसंगीं सामर्थ्य चुकों नये ।

३) वैरियांस दंडूं नये । शरण आलियां ।

प्र. ४ पुढील बाबतीत समर्थांचा उपदेश एका वाक्यात लिहा.

१) आपला आहार व निद्रा २) आपली वस्त्रे ३) आपले बोलणे ४) आपले द्रव्यार्जन

प्र. ५ 'या समासामधील समर्थांचा उपदेश, ऐहिक आणि पारमार्थिक दोन्ही स्वरूपाचा आहे' हे विधान स्पष्ट करा. (मर्यादा १० ओळी)

★ ★ ★

स्वाध्याय ५ वा : दशक ११ : समास ३ रा : शिकवणनिरूपण

मानवी जीवनास दोन अंगे आहेत. एक अंग प्रपंच व दुसरे अंग परमार्थ. दोन्ही अंगांची समतोल वाढ होण्यामध्ये जीवनाचे सौंदर्य साठवलेले आहे. सुंदर जीवनच यशस्वी जीवन होय. जीवनात सौंदर्य निर्माण होण्यास त्यास सुंदर घाट देणे जरूर असते. जीवनास आपल्याला हवा तसा घाट देण्यासाठी शिस्त लागते. नियम

पाळल्यावाचून शिस्त लागत नाही. आळस टाकल्यावाचून शिस्त व नियम पाळता येत नाहीत. म्हणून आळस सोडून नियम पाळावे, नियम पाळून शिस्त शिकावी, आणि शिस्तीने वागून जीवनास मनोहर घाट द्यावा, असा श्रीसमर्थांचा आग्रह आहे. सामान्य माणसाने आपल्या जीवनाला सुंदर वळण कसे द्यावे, हे सांगण्यासाठी श्रीसमर्थांनी त्यांच्या काळातील माणसाच्या दिनक्रमाची एक रूपरेषा सांगितली आहे. आजच्या काळास ती जशीच्या तशी लागू पडणार नाही. पण तिच्यामध्ये काही सर्वकालीन तत्त्वे आहेत, ती अशी - १) जीवन यशस्वी होण्यास प्रपंच व परमार्थ दोन्ही पाहिजेत. २) आळसाने जीवनाची नासाडी होते. आळसासारखा शत्रू नाही. ३) सकाळी लवकर उठावे. ४) सकाळी आत्मचिंतन करावे. ५) सकाळी पाठांतर करावे. ६) गोड वाणीने लोक खुष ठेवावे. ७) आपल्या व्यवसायामध्ये खबरदार असावे. ८) आपले कमावून आपण खावे. समाजाचे फुकट खाऊ नये. ९) ग्रंथ वाचन करून त्यावर मनन करावे. १०) आपल्या व्यवसायाचे उत्तम ज्ञान असावे. ११) अडचणीत सापडलेल्या माणसांना मदत करावी. १२) दुसऱ्यासाठी शरीर थोडेतरी कष्टवावे. १३) भगवंताचे आपण विश्वस्त आहोत या भावनेने प्रपंच करावा. १४) प्रपंचामध्ये पोटापुरता पैसा अवश्य असावा. १५) परमार्थामध्ये आपला आपण शोध घ्यावा. ही पंधरा मण्यांची माळा जो गळ्यात घालून जीवन जगेल त्याचे जीवन धन्य होईल असा श्रीसमर्थांचा अभिप्राय आहे.

॥ श्रीराम ॥

बहुतां जन्मांचा सेवट। नरदेह सांपडे अवचट। येथें वर्तावें चोखट। नीतिन्यायें ॥१॥ प्रपंच करावा नेमक। पाहावा परमार्थविवेक। जेणेंकरितां उभयलोक। संतुष्ट होती ॥२॥ शत वरुषें वय नेमिलें। त्यांत बाळपण नेणतां गेलें। तारुण्य अवघें वेंचलें। विषयांकडे ॥३॥ वृद्धपणीं नाना रोग। भोगणें लागे कर्मभोग। आतां भगवंताचा योग। कोणे वेळे ॥४॥ राजिक देविक उद्वेग चिंता। अन्न वस्त्र देहममता। नाना प्रसंगें अवचिता। जन्म गेला ॥५॥ लोक मरमरों जाती। वडिलें गेलीं हे प्रचिती। जाणत जाणत निश्चिती। काये मानिलें ॥६॥ अग्न गृहासी लागला। आणि सावकास निजेला। तो कैसा म्हणावा भला। आत्महत्यारा ॥७॥ पुण्यमार्ग अवघा बुडाला। पापसंग्रह उदंड जाला। येमयातनेचा झोला। कठिण आहे ॥८॥ तरी आतां ऐसें न करावें। बहुत विवेकें वर्तावें। इहलोक परत्र साधावें। दोहींकडे ॥९॥ आळसाचें फळ रोकडें। जांभया देऊन निद्रा पडे। सुख म्हणौन आवडे। आळसी लोकां ॥१०॥ साक्षेप करितां कष्टती। परंतु पुढें सुरवाडती। खाती जेविती सुखी होती। येत्नेंकरूनी ॥११॥ आळस उदास नागवणा। आळस प्रेत्नबुडवणा। आळसें करंटपणाच्या खुणा। प्रगट होती ॥१२॥ म्हणौन आळस नसावा। तरीच पाविजे वैभवा। अरत्रीं परत्रीं जीवा। समाधान ॥१३॥ प्रेत्न करावा तो कोण। हेंचि ऐका निरूपण। सावध करून अंत:करण। निमिष्य येक ॥१४॥ प्रात:काळीं उठावें। कांहीं पाठांतर करावें। येथानशक्ति आठवावें। सर्वोत्तमासी ॥१५॥ मग दिशेकडे जावें। जे कोणासिच नव्हे ठावें। शौच्य आच्मन करावें। निर्मळ जळें ॥१६॥ मुखमार्जन प्रात:स्नान। संध्या तर्पण देवतार्चन। पुढें वैश्यदेव उपासन। येथासांग ॥१७॥ कांहीं फळाहार घ्यावा। मग संसारधंदा करावा।

सुशब्दें राजी राखावा । सकळ लोक ॥१८॥ ज्या ज्याचा जो व्यापार । तेथें असावें खबर्दार । दुश्चितपणें तरी पोर । वेढा लावी ॥१९॥ चुके ठके विसरे सांडी । आठवण जालियां चर्फडी । दुश्चीत आळसाची रोकडी । प्रचित पाहा ॥२०॥ याकारणें सावधान । येकाग्र असावें मन । तरी मग जेवितां भोजन । गोड वाटे ॥२१॥ पुढें भोजन जालियांवरी । कांहीं वाची चर्चा करी । येकांतीं जाऊन विवरी । नाना ग्रंथ ॥२२॥ तरीच प्राणी शाहाणा होतो । नाहींतरी मूर्खचि राहातो । लोक खाती आपण पाहातो । दैन्यवाणा ॥२३॥ ऐक सदेवपणाचें लक्षण । रिकामा जाऊं नेदी येक क्षण । प्रपंचवेवसायाचें ज्ञान । बरें पाहे ॥२४॥ कांहीं मेळवी मग जेवी । गुंतल्या लोकांस उगवी । शरीर कारणीं लावी । कांहीं तरी ॥२५॥ कांहीं धर्मचर्चा पुराण । हरिकथा निरूपण । वायां जाऊं नेदी क्षण । दोहींकडे ॥२६॥ ऐसा जो सर्वसावध । त्यास कैंचा असेल खेद । विवेकें तुटला समंध । देहबुद्धीचा ॥२७॥ आहे तितुकें देवाचें । ऐसें वर्तणें निश्चयाचें । मूळ तुटे उद्वेगाचें । येणें रीतीं ॥२८॥ प्रपंचीं पाहिजे सुवर्ण । परमार्थी पंचिकर्ण । महावाक्याचें विवरण । करितां सुटे ॥२९॥ कर्म उपासना आणि ज्ञान । येणें राहे समाधान । परमार्थाचें जें साधन । तेंचि ऐकत जावें ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिकवणनिरूपणनाम समास तृतीय ॥३॥

प्रश्नपत्रिका ५ वी (दासबोध दशक ११, समास ३ वर आधारित)

प्र. १ गाळलेल्या जागी शब्द भरा.

१) ऐक ----- लक्षण । ----- जाऊ नेदी येक क्षण । ----- ज्ञान । बरें पाहे ॥

२) ज्या ज्याचा जो ----- । तेथें असावें ----- ।

३) याकारणें ----- । ----- असावें मन । तरी मग ----- भोजन । गोड ----- ॥

प्र. २ अ) सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनाचे चित्र या समासाच्या पहिल्या ३, ४, ५ आणि ६ व्या ओवीत समर्थांनी कसे रेखाटले आहे? अशा माणसाला ७ व्या ओवीत कोणते विशेषण त्यांनी लावले आहे?

ब) आळस या दुर्गुणाची निंदा समर्थांनी कशी केली आहे?

प्र. ३ अ) पुढील अर्थ ज्या ओव्यांमध्ये अगर ओवीच्या चरणामध्ये आहे, त्या संपूर्ण ओव्या लिहा.

१) जे आहे ते सारे देवाचे, अशी निश्चयाची वागणूक ठेवली असता, मनुष्याचा उद्वेग समूळ नष्ट होतो.

२) भोजन गोड लागावे यासाठी देखील मन एकाग्र असावे लागते.

३) निदान यापुढे तरी विवेकाने वागावे आणि इहपरलोक सिद्धीस न्यावे.

ब) प्रपंच आणि परमार्थ या दोन्हीमध्ये आपल्या शिष्यांना सुयश लाभावे अशी समर्थांची दृष्टी होती, हे सिद्ध करणारा हा महत्त्वाचा समास आहे, असे आपणास वाटते काय? सुमारे दहा ओळीत आपले मत मांडा.

प्र. ४ तीनशे वर्षांपूर्वीच्या काळात वावरणाऱ्या समाजापुढे समर्थांनी एक आदर्श दिनक्रम ठेवला. त्यातील कोणता भाग आजही ग्राह्य आहे?

प्र. ५ पुढील प्रश्नांवरून आपली अभ्यासपद्धती समजून घेण्याची आमची इच्छा आहे. तरी कृपया माहिती द्यावी.

१) प्रश्नपत्रिका वाचताच लगेच सोडवावयास घेता की प्रश्न वाचून पुन्हा समास अनेकदा वाचून आपण उत्तरे लिहिता?

२) समासातील विचारांचा अभ्यास व्हावा म्हणून एखादी स्वतंत्र वही ठेवून त्यात काही महत्त्वाच्या ओव्या लिहिता का?

३) ओवी वाचल्यानंतर लगेच तिचा अर्थ वाचता की सर्व समास वाचल्यानंतरच अर्थाचे वाचन करता?

४) आपण लिहून काढलेली प्रश्नोत्तरे दुसऱ्या कोणाला वाचून दाखविता?

५) एकदा लिहिलेली उत्तरपत्रिका स्वत:लाच समाधानकारक वाटली नाही म्हणून पुन्हा लिहिता का?

★ ★ ★

स्वाध्याय ६ वा : दशक ४ : समास ३ रा : नामस्मरणभक्ती

परमात्म्यावाचून अन्य काही नाही, हे जर खरे तर स्थलकालांनी आवरलेले व सारखे बदलते विश्व त्याचेच बनलेले असले पाहिजे. म्हणून बृहदारण्यक उपनिषदामध्ये ब्रह्माची मूर्त व अमूर्त अशी, मर्त्य व अमृत अशी, दोन रूपे सांगितली आहेत. 'द्वे वाव ब्राह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तंच, मर्त्यं चामृतंच. अ. २ ब्रा. ३ मं. १' रूपरहित अमूर्त परमात्मा रूपसहित मूर्त कसा होतो? त्याचे असे होते की प्रथम अमूर्ताला 'अहम्' अशी स्फूर्ती होते. त्यामध्ये अनेक होण्याचे बीज असते. या स्फूर्तीला आदिसंकल्प असे म्हणतात. हा आदिसंकल्प संपूर्ण ज्ञानमय, शक्तिमय, आनंदमय, अमूर्त आणि नादमय असतो. उपनिषदे त्याला ओंकार किंवा प्रणव म्हणतात. गीता त्याला एकाक्षर ब्रह्म म्हणते. वेदांत त्याला शब्दब्रह्म म्हणतो. ग्रीक तत्त्वचिंतक त्याला लोगॉस म्हणतात, आणि साधुसंत त्याला नाम असे म्हणतात. नाम शक्तिमय असल्याने सबंध मूर्त विश्व त्यांतूनच जन्म पावते. नाम ज्ञानमय असल्याने ते विश्वनियमानुसार चालते. नाम अनंत असल्याने मूर्ताचे अनंत प्रकार असतात. पण आतापर्यंत होऊन गेलेल्या, सध्या असणाऱ्या आणि पुढे होणाऱ्या साऱ्या मूर्तांमध्ये नाम अनुस्यूतपणे व्यापून राहते. म्हणून नामच तेवढे अविनाशी असून आकाशपाताळी नांदते. जगातील वस्तूंमध्ये सामान्य व विशेष यांचा खेळ आढळतो. नाम हे सामान्य तर रूप हे विशेष होय. वस्तूचे नाव किंवा नाम म्हणजे वस्तूची खूण असणारा नुसता शब्द नव्हे. नाम म्हणजे त्या वस्तूच्या अंतरंगात वावरणारी आदिसंकल्पाची म्हणजेच ईश्वराची शक्ती होय. नाम म्हणजे दृश्याला दृश्यपणाने धारण करणारी परमात्मशक्ती. म्हणून नाम हे मूर्त व अमूर्त यांना जोडणारी साखळी बनते. या दृष्टीने दृश्यातून अदृश्यात आणि अदृश्यातून अव्यक्तात जाण्यासाठी नामासारखी सहज स्वत:च्या मालकीची दुसरी साधना नाही. जीवाच्या संकल्पामध्ये ज्ञानाचा विषय होणारी वस्तू आणि त्या वस्तूचे ज्ञान वेगळेपणाने राहतात पण आदिसंकल्पामध्ये वस्तू व तिचे ज्ञान एकरूपपणाने वावरतात. म्हणून नाम आणि नामी यात अभेद असतो. नामस्मरण म्हणजे काय? आपण ज्याचे नाम घेतो तोच खरा आहे, आणि त्याच्या सत्तेने सगळे घडते, ही जाणीव जागी राहणे याला नामस्मरण असे म्हणतात. प्रपंचामध्ये वावरत असताना भगवंताचा सारखा विसर पडतो. तो न पडू देण्यास नामासारखा अन्य उपाय नाही. म्हणून श्रीसमर्थ नामस्मरणावर एवढा भर देतात.

॥ श्रीराम ॥

मागां निरोपिलें कीर्तन । जें सकळांस करी पावन । आतां ऐका विष्णो:स्मरण । तिसरी भक्ती ॥१॥ स्मरण देवाचें करावें । अखंड नाम जपत जावें । नामस्मरणें पावावें । समाधान ॥२॥ नित्य नेम प्रात:काळीं । माध्यान्हकाळीं सायंकाळीं । नामस्मरण सर्वकाळीं । करीत जावें ॥३॥ सुख दु:ख उद्वेग चिंता । अथवा आनंदरूप असतां । नामस्मरणेंविण सर्वथा । राहोंच नये ॥४॥ हरुषकाळीं विषमकाळीं । पर्वकाळीं प्रस्तावकाळीं । विश्रांतिकाळीं निद्राकाळीं । नामस्मरण करावें ॥५॥ कोडें सांकडें संकट । नाना संसारखटपट । आवस्ता लागतां चटपट । नामस्मरण करावें ॥६॥ चालतां बोलतां धंदा करितां । खातां जेवितां सुखी होतां । नाना उपभोग भोगितां । नाम विसरों नये ॥७॥ संपत्ती अथवा विपत्ती । जैसी पडेल काळगती । नामस्मरणाची स्थिती । सांडूंच नये ॥८॥ वैभव सामर्थ्य आणी सत्ता । नाना पदार्थ चालतां । उत्कट भाग्यश्री भोगितां । नामस्मरण सांडूं नये ॥९॥ आधीं आवदसा मग दसा । अथवा दसेउपरी आवदसा । प्रसंग असो भलतैसा । परंतु नाम सोडूं नये ॥१०॥ नामें संकटें नासतीं । नामें विघ्नें निवारती । नामस्मरणें पाविजेती । उत्तम पदें ॥११॥ भूत पिशाच्य नाना छंद । ब्रह्मगिऱ्हो ब्राह्मणसमंध । मंत्रचळ नाना खेद । नामनिष्ठें नासती ॥१२॥ नामें विषबाधा हरती । नामें चेडें चेटकें नासती । नामें होयें उत्तम गती । अंतकाळीं ॥१३॥ बाळपणीं तारुण्यकाळीं । कठिणकाळीं वृधाप्यकाळीं सर्वकाळीं अंतकाळीं । नामस्मरण असावें ॥१४॥ नामाचा महिमा जाणे शंकर । जना उपदेसी विश्वेश्वर । वाराणसी मुक्तिक्षेत्र रामनामेंकरूनी ॥१५॥ उफराट्या नामासाठी । वाल्मिक तरला उठाउठी । भविष्य वदला शतकोटी । चरित्र रघुनाथाचें ॥१६॥ हरिनामें प्रल्हाद तरला । नाना आघातापासून सुटला । नारायणनामें पावन झाला । अजामेळ ॥१७॥ नामें पाषाण तरले । असंख्यात भक्त उद्धरले । माहापापी तेचि जाले । परम पवित्र ॥१८॥ परमेश्वराची अनंत नामें । स्मरतां तरिजे नित्यनेमें । नामस्मरण करितां, येमें-। बाधिजेना ॥१९॥ सहस्त्रानामामध्यें कोणी येक । म्हणतां होतसे सार्थक । नाम स्मरतां पुण्यश्लोक । होईजे स्वयें ॥२०॥ कांहींच न करूनि प्राणी । रामनाम जपे वाणी । तेणें संतुष्ट चक्रपाणी । भक्तांलागीं सांभाळी ॥२१॥ नाम स्मरे निरंतर । तें जाणावें पुण्यशरीर । माहादोषांचे गिरिवर । रामनामें नासती ॥२२॥ अगाध महिमा न वचे वदला । नामें बहुत जन उद्धरला । हळहळापासून सुटला । प्रत्यक्ष चंद्रमौळी ॥२३॥ चहुं वर्णां नामाधिकार । नामीं नाहीं लहानथोर । जड मूढ पैलपार । पावती नामें ॥२४॥ ह्मणौन नाम अखंड स्मरावें । रूप मनीं आठवावें । तिसरी भक्ती स्वभावें । निरोपिली ॥२५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे नामस्मरणभक्तिनाम समास तृतीय ॥३॥

प्रश्नपत्रिका ६ वी (दासबोध दशक ४ समास ३ नामस्मरणभक्तीवर आधारित)

प्र. १ संदर्भासहित अर्थ स्पष्ट करा. (लेखनमर्यादा प्रत्येकी ५ ओळी)

अ) नामें पाषाण तरले। ब) हळाहळापासून सुटला। प्रत्यक्ष चंद्रमौळी ॥

प्र. २ 'अ' स्तंभातील शब्दसमुहापुढे 'ब' स्तंभातील योग्य नाव लिहून जोड्या जुळवा.

अ	*ब*
नामाचा महिमा लोकांना सांगणारे	वाल्मिकी
उफराटे नाम घेणारे	अजामेळ
नामाने पावन झालेले	विश्वेश्वर
नाना आघातातून मुक्त	प्रल्हाद

प्र. ३ सामान्य माणसाला एखादा मुद्दा पटवून देण्यासाठी खूपच तपशील सांगण्याची समर्थांची पद्धती या समासात आपणास कोठे दिसते? उदाहरणासहित स्पष्ट करा.

प्र. ४ नामस्मरणाने प्राप्त होणाऱ्या फलस्वरूप पाच गोष्टींचा उल्लेख करा.

प्र. ५ अ) गाळलेल्या जागी शब्द भरा.

१) --- नामामध्यें --- येक। म्हणतां होतसे ---। नाम स्मरतां ---। होईजे स्वयें ॥

२) ----- स्मरे निरंतर। तें जाणावें -----। महादोषाचे -----। ----- नासती ॥

३) ----- संकटें -----। ----- विघ्नें -----। ----- नामस्मरणें -----। ----- ॥

ब) सर्व जीवनभर केवळ रामनामस्मरणाचा प्रसार करणाऱ्या आधुनिक काळातील एका संताचे नाव सांगा. त्यांच्या उपदेशाचा कोणता ग्रंथ वाचला आहे?

★ ★ ★

स्वाध्याय ७ वा : दशक १२ : समास ९ वा : यत्नशिकवण

संतांची शिकवण सूक्ष्म रीतीने तपासली तर प्रत्येक संत प्रयत्नवादी असतो असे आढळते. हे जरी खरे असले तरी श्रीसमर्थांचा प्रयत्नवाद काही औरच आहे. या कर्मभूमीत मानवी जीवनात प्रयत्न हाच देव मानावा, असे त्यांचे स्पष्ट सांगणे दिसते. एक अत्यंत दुर्दैवी माणूस होता, सर्व तऱ्हेच्या करंट लक्षणांनी तो संपन्न होता. त्याने जीवाला कंटाळून श्रीसमर्थांना प्रश्न केला की, "माझी ही विपन्न अवस्था मला नकोशी झाली आहे, मी जगावे की मरावे? आणि जगावे असे म्हणत असाल तर कसे जीवन घालवावे?" त्याच्या प्रश्नास उत्तर देण्यासाठी श्रीसमर्थांनी हा समास सांगितला आहे, त्याच्या सांगण्याचा रोख असा की, आळस झाडून टाकून माणूस योग्य दिशेने जर खूप प्रयत्न करील तर त्यास दैव अनुकूल झाल्यावाचून राहणार नाही, हाच त्यांचा संदेश आहे. माणसाने निराश न होता जगण्याचा निश्चय करावा पण जगावे कसे हे समजण्यासाठी त्यांनी जीवनपद्धतीची एक रूपरेषा सुद्धा सांगून ठेवली. माणसाने प्रथम उद्विग्नता टाकावी, प्रसन्न मनाने आत्मसुधारणेच्या मागे लागावे, आपण जसे बोलतो तसे वागण्यास शिकावे, निरपेक्षता ठेवावी, लोकांना गोड शब्दांनी आपले करून घ्यावे, हृदयात भगवंताचे ध्यान धरावे. मुखाने नामस्मरण करावे. असे जो करील, त्याच्या अंगी तेज उत्पन्न होण्यास विलंब लागणार नाही. तो वरच्या दर्जाचा महंत बनतो; मग त्याच्या भाग्याला कमी पडणे शक्य नाही.

॥ श्रीराम ॥

दुर्बळ नाचारी वोडगस्त। आळसी खादाड रिणगस्त। मूर्खपणें अवघें वेस्त। कांहींच नाहीं ॥१॥ खाया नाहीं जेवाया नाहीं। लेया नाहीं नेसाया नाहीं। अंथराया नाहीं

पांघराया नाहीं । कोंपट नाहीं अभागी ॥२॥ सोयरे नाहीं धायेरे नाहीं । इष्ट नाहीं मित्र नाहीं । पाहतां कोठें वोळखी नाहीं । आश्रयेविण परदेसी ॥३॥ तेणें कैसें करावें । काये जीवेंसीं धरावें । वाचावें किं मरावें । कोण्याप्रकारें ॥४॥ ऐसे कोणीयेकें पुसिलें । कोणीयेकें उत्तर दिधलें । श्रोतीं सावध ऐकिलें । पाहिजे आतां ॥५॥ लहानथोर काम कांहीं । केल्यावेगळें होत नाहीं । करंट्या सावध पाहीं । सदेव होसी ॥६॥ अंतरीं नाहीं सावधानता । येत्न ठाकेना पुरता । सुखसंतोषाची वार्ता । तेथें कैंची ॥७॥ ह्मणोन आळस सोडावा । येत्न साक्षेपें जोडावा । दुश्चितपणाचा मोडावा । थारा बळें ॥८॥ प्रात:काळीं उठत जावें । प्रात:स्मरामि करावें । नित्य नेमें स्मरावें । पाठांतर ॥९॥ मागील उजळणी पुढें पाठ । नेम धरावा निकट । बाष्कळपणाची वटवट । करूंच नये ॥१०॥ दिशेकडे दुरी जावें । सुचिस्मंत होऊन यावें । येतां कांहीं तरी आणावें । रितें खोटें ॥११॥ धूतवस्त्रें घालावीं पिळून । करावें चरणक्षाळण । देवदर्शन देवार्चन । येथासांग ॥१२॥ कांहीं फळाहार घ्यावा । पुढें वेवसाये करावा । लोक आपला परावा । ह्मणत जावा ॥१३॥ सुंदर अक्षर ल्याहावें । पष्ट नेमस्त वाचावें । विवरविवरों जाणावें । अर्थांतर ॥१४॥ नेमस्त नेटकें पुसावें । विशद करून सांगावें । प्रत्ययेविण बोलावें । तेंचि पाप ॥१५॥ सावधानता असावी । नीतिमर्यादा राखावी । जनास माने ऐसी करावी । क्रियासिद्धि ॥१६॥ आलियाचें समाधान । हरिकथा निरूपण । सर्वदा प्रसंग पाहोन । वर्तत जावें ॥१७॥ ताळ धाटी मुद्रा शुद्ध । अर्थ प्रमये अन्वये शुद्ध । गद्यपद्यें दृष्टांत शुद्ध । अन्वयाचे ॥१८॥ गाणें वाजविणें नाचणें । हस्तन्यास दाखवणें । सभारंजकें वचनें । आडकथा छंदबंद ॥१९॥ बहुतांचें समाधान राखावें । बहुतांस मानेल तें बोलावें । विलग पडों नेदावें । कथेमधें ॥२०॥ लोकांस उदंड वाजी आणूं नये । लोकांचे उकलावें हृदये । तरी मग स्वभावें होये । नामघोष ॥२१॥ भक्ति ज्ञान वैराग्य योग । नाना साधनाचे प्रयोग । जेणें तुटे भवरोग । मननमात्रें ॥२२॥ जैसें बोलणें बोलावें । तैसेंचि चालणें चालावें । मग महंतलीला स्वभावें । आंगीं बाणे ॥२३॥ युक्तिवीण साजिरा योग । तो दुराशेचा रोग । संगतीच्या लोकांचा भोग । उभा ठेला ॥२४॥ ऐसे न करावें सर्वथा । जनास पावऊं नये वेथा । हृदईं चिंतावें समर्था । रघुनाथजीसी ॥२५॥ उदासवृत्तीस मानवे जन । विशेष कथानिरूपण । रामकथा ब्रह्मांड भेदून । पैलाड न्यावी ॥२६॥ सांग महंती संगीत गाणें । तेथें वैभवास काये उणें । नभामाजी तारांगणें । तैसें लोक ॥२७॥ आकलबंद नाहीं जेथें । अवघेंचि विश्कळित तेथें । येकें आकलेविण तें । काये आहे ॥२८॥ घालून अकलेचा पवाड । व्हावें ब्रह्मांडाहून जाड । तेथें कैंचें आणिले द्वाड । करंटपण ॥२९॥ येथें आशंका फिटली । बुद्धि येत्नीं प्रवेशली । कांहीयेक आशा वाढली । अंत:कर्णी ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे येत्नसिकवणनाम समास नवम ॥९॥

प्रश्नपत्रिका ७ वी (दासबोध दशक १२, समास ९ वर आधारित)

प्र. १ पुढील अर्थाच्या ज्या ओव्या वरील समासांत आहेत त्या लिहा.

१) प्रत्येक माणसाने हे लक्षात ठेवावे की कोणतेही काम, मग ते लहान असो वा मोठे असो, केल्याशिवाय होत नाही.

२) भक्ति, ज्ञान, वैराग्य, योगाने व नाना साधनांनी भवरोग तुटून जातो.

३) बुद्धिमंद माणसापाशी सर्व अव्यवस्था आढळते. जगात हुशारीवाचून इतर कशालाही महत्त्व नाही.

प्र. २ प्रयत्नशील माणसांनी आपली जीवनपद्धती कशी ठेवावी असे समर्थांनी सांगितले आहे ते सात-आठ ओळीत लिहा.

प्र. ३ गाळलेल्या जागी शब्द लिहून ओवी पूर्ण लिहा.

१) अंतरीं नाहीं ----- । येत्न ----- पुरता । ----- वार्ता । तेथें कैंची ॥

२) जैसें ----- बोलावें । तैसेची ----- । मग ----- स्वभावें । अंगीं बाणें ॥

३) येथें ----- फिटली । बुद्धि येत्नीं ----- । ----- वाढली । ----- ॥

प्र. ४ श्रीसमर्थांनी या समासांत कोणता महत्त्वाचा संदेश दिला आहे ते थोडक्यात लिहा.

प्र. ५ महंताच्या अंगी आवश्यक असणारी श्रीसमर्थांनी वर्णन केलेल्यापैकी ५ (पाच) लक्षणे सांगा.

★ ★ ★

स्वाध्याय ८ वा : दशक १२ : समास १० वा : उत्तमपुरुषनिरूपण

जगामध्ये अक्षरशः अनंत प्राणी आहेत. प्राणीपणाच्या दृष्टीने माणसासकट सगळे एकाच भूमिकेवर जगतात हे खरे, परंतु अध्यात्माच्या दृष्टीने विचार करता माणूस आणि माणूसेतर प्राणी असे दोन वर्ग करावे लागतात. सर्व प्राण्यांत केवळ माणूसच आत्मज्ञानाचा अधिकारी आहे, पण या अधिकाराच्या दृष्टीने विचार करता माणसांत ज्ञानी व अज्ञानी असे दोन वर्ग पुनः करावे लागतात. आत्मज्ञानी माणूस हा श्रीसमर्थांचा उत्तम पुरुष होय. फारच थोडी माणसे आत्मज्ञानाच्या आपल्या अधिकाराचा उपयोग करतात, त्यामुळे मानवसमाजात एकंदर अज्ञानी माणसांचा भरणा अति मोठ्या प्रमाणावर आढळतो; परंतु याच कारणामुळे ज्ञानी पुरुषांवर फार मोठी सामाजिक जबाबदारी पडते. स्वतः ब्रह्मज्ञानी होऊन कृतकृत्य झाल्यावर ज्ञानी पुरुषाला या जगात स्वतःचे काही करायचे उरत नाही, म्हणूनच आपल्याभोवती पसरलेल्या अज्ञानी जनसमुदायाला त्याने आत्मज्ञान-सन्मुख करण्याची खटपट करावी असा ज्ञानी माणसाच्या बाबतीमध्ये श्रीसमर्थांचा आग्रह आहे. लोकांना आत्मज्ञानाकडे वळवण्यासाठी ज्ञानी पुरुषांच्या अंगी कोणते गुण असावेत, तसेच आपले कार्य यशस्वी होण्यास त्याने कोणते उपाय योजावे यांचे थोडक्यात पण मोठे अर्थगर्भ वर्णन या समासात पाहून घ्यावे. त्या वर्णनात मराठी भाषेचे सखोल अर्थवाहकपण सुद्धा स्पष्टपणे अनुभवास येते. श्रीसमर्थांचा हा उत्तम पुरुष महानुभाव असतो, खरा मोठा असतो. आत्मस्वरूपाच्या अत्यंत विशाल अनुभवामुळे तो स्वतः अति विशाल बनतो. देहबुद्धी जाळून टाकल्याने तो संपूर्ण स्वार्थरहित असतो. म्हणूनच स्वतःचे उरलेले आयुष्य तो दुसऱ्यासाठी खर्च करू शकतो. व्यवहारात वागताना हा ज्ञानी पुरुष मोठा प्रयत्नशील असतो. आपला वेळ तो कधीही वाया जाऊ देत नाही. त्याची वृत्ती अत्यंत शांत व क्षमाशील असते. तो जसे बोलतो तसे आचरण करतो. पण त्याचे बोलणे अत्यंत मृदु व मधुर असते. तसेच त्याचे वागणे अत्यंत नम्र असते. अशा ज्ञानी पुरुषाचा लोकसंग्रह यशस्वी होतो. आपल्या प्रबोधनशक्तीच्या जोरावर तो बहुतांचे मनोगत हाती घेतो आणि त्यांना धीर देऊन समाधान देतो. तो

बरोबरच्या लोकांना हळूहळू तयार करतो, भगवंताच्या मार्गात चालवतो आणि अखेर आत्मज्ञानापर्यंत पोचवतो. ज्या समाजात अशा पुरुषांची परंपरा चालू राहते तो समाज धन्य होय.

॥ श्रीराम ॥

आपण येथेष्ट जेवणें । उरलें तें अन्न वाटणें । परंतु वाया दवडणें । हा धर्म नव्हे ॥१॥ तैसें ज्ञानें तृप्त व्हावें । तेंचि ज्ञान जनास सांगावें । तरतेन बुडों नेदावें । बुडतयासी ॥२॥ उत्तम गुण स्वयें घ्यावे । ते बहुतांस सांगावे । वर्तल्याविण बोलावे । ते शब्द मिथ्या ॥३॥ स्नान संध्या देवार्चन । येकाग्र करावें जपध्यान । हरिकथा निरूपण । केलें पाहिजे ॥४॥ शरीर परोपकारीं लावावें । बहुतांच्या कार्यास यावें । उणें पडों नेदावें । कोणियेकाचें ॥५॥ आडलें जाकसलें जाणावें । यथानशक्ति कामास यावें । मृदवचनें बोलत जावें । कोणीयेकासी ॥६॥ दुसऱ्याच्या दुःखें दुःखवावें । परसंतोषें सुखी व्हावें । प्राणीमात्रांस मेळवून घ्यावें । बऱ्या शब्दें ॥७॥ बहुतांचे अन्याये क्ष्मावे । बहुतांचे कार्यभाग करावे । आपल्यापरीस व्हावे । पारखे जन ॥८॥ दुसऱ्याचें अंतर जाणावें । तदनुसारचि वर्तावें । लोकांस परीक्षित जावें । नानाप्रकारें ॥९॥ नेमकचि बोलावें । तत्काळचि प्रतिवचन द्यावें । कदापी रागास न यावें । क्ष्मारूपें ॥१०॥ आलस्य अवघाच दवडावा । येत्न उदंडचि करावा । शब्दमत्सर न करावा । कोणी येकाचा ॥११॥ उत्तम पदार्थ दुसऱ्यास द्यावा । शब्द निवडून बोलावा । सावधपणें करीत जावा । संसार आपला ॥१२॥ मरणाचें स्मरण असावें । हरिभक्तीस सादर व्हावें । मरोन कीर्तीस उरवावें । येणें प्रकारें ॥१३॥ नेमकपणें वर्तों लागला । तो बहुतांस कळों आला । सर्व आर्जवी तयाला । काये उणें ॥१४॥ ऐसा उत्तम गुणी विशेष । तयास म्हणावें पुरुष । जयाच्या भजनें जगदीश । तृप्त होये ॥१५॥ उदंड धिःकारून बोलती । तरी चळों नेदावी शांति । दुर्जनास मिळोन जाती । धन्य ते साधु ॥१६॥ उत्तम गुणीं शृंघारला । ज्ञानवैराग्यें शोभला । तोचि येक जाणावा भला । भूमंडळी ॥१७॥ स्वयें आपण कष्टावें । बहुतांचें सोसित जावें । झिजोन कीर्तीस उरवावें । नाना प्रकारें ॥१८॥ कीर्ती पाहों जातां सुख नाहीं । सुख पाहतां कीर्ती नाहीं । विचारेंविण कोठेंचि नाहीं । समाधान ॥१९॥ परांतरास न लावावा ढका । कदापि पडों नेदावा चुका । क्ष्मासीळ तयाच्या तुका । हानी नाहीं ॥२०॥ आपलें अथवा परावें । कार्य अवघेंच करावें । प्रसंगीं कामास चुकवावें । हें विहित नव्हे ॥२१॥ बरें बोलतां सुख वाटतें । हें तों प्रत्यक्ष कळतें । आत्मवत परावें तें । मानीत जावें ॥२२॥ कठिण शब्दें वाईट वाटतें । हें तों प्रत्ययास येतें । तरी मग वाईट बोलावें तें । काये निमित्य ॥२३॥ आपणास चिमोटा घेतला । तेणें कासाविस जाला । आपणावरून दुसऱ्याला । राखत जावें ॥२४॥ जे दुसऱ्यास दुःख करी । ते अपवित्र वैखरी । आपणास घात करी । कोणीयेके प्रसंगीं ॥२५॥ पेरिलें तें उगवतें ।

बोलण्यासारिखें उत्तर येतें । तरी मग कर्कश बोलावें तें । काये निमित्य ।।२६।। आपल्या पुरुषार्थवैभवें । बहुतांस सुखी करावें । परंतु कष्टी करावें । हें राक्षेसी क्रिया ।।२७।। दंभ दर्प अभिमान । क्रोध आणी कठिण वचन । हें अज्ञानाचें लक्षण । भगवद्गीतेंत बोलिलें ।।२८।। जो उत्तम गुणें शोभला । तोचि पुरुष माहांभला । कित्येक लोक तयाला । शोधीत फिरती ।।२९।। क्रियेविण शब्दज्ञान । तेंचि स्वानाचें वमन । भले तेथें अवलोकन । कदापि न करिती ।।३०।। मनापासून भक्ति करणें । उत्तम गुण अगत्य धरणें । तया महांपुरुषाकारणें । धुंडीत येती ।।३१।। ऐसा जो महानुभाव । तेणें करावा समुदाव । भक्तियोगें देवाधिदेव । आपुला करावा ।।३२।। आपण आवचितें मरोन जावें । मग भजन कोणें करावें । याकारणें भजनास लावावें । बहुत लोक ।।३३।। आमची प्रतिज्ञा ऐसी । कांहीं न मागावें शिष्यासी । आपणामागें जगदीशासी । भजन जावें ।।३४।। याकारणें समुदाय । जाला पाहिजे मोहोछाव । हातोपातीं देवाधिदेव । वोळेसा करावा ।।३५।। आता समुदायाकारणें । पाहिजेती दोनी लक्षणें । श्रोतीं येथे सावधपणें । मन घालावें ।।३६।। जणें बहुतांस घडे भक्ति । ते हे रोकडी प्रबोधशक्ति । बहुतांचे मनोगत हातीं- । घेतलें पाहिजें ।।३७।। मागां बोलिले उत्तम गुण । तयास मानिती प्रमाण । प्रबोधशक्तीचें लक्षण । पुढें चालें ।।३८।। बोलण्यासारिखें चालणें । स्वयें करून बोलणें । तयाचीं वचनें प्रमाणें । मानिती जनीं ।।३९।। जें जें जनास मानेना । तें तें जनहि मानीना । आपण येकला जन नाना । सृष्टिमधें ।।४०।। ह्मणोन सांगाती असावे । मानत मानत सिकवावे । हळुहळु सेवटा न्यावे । विवेकानें ।।४१।। परंतु हे विवेकाचीं कामें । विवेकीं करील नेमें । इतर ते बापुडें भ्रमें । भांडोंच लागले ।।४२।। बहुतांसीं भांडतां येकला । शैन्यावांचून पुरवला । याकारणें बहुतांला । राजी राखावें ।।४३।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उत्तमपुरुषनिरूपणनाम समास दशम ।।१०।।

प्रश्नपत्रिका ८ वी (दासबोध दशक १२, समास १० वर आधारित)

प्र. १ अ) या समासामध्ये श्रीसमर्थांनी एक प्रतिज्ञा केली आहे, ती ओवी लिहा.

ब) कीर्तिरूपाने उरण्यासाठी काय करावे, या संबंधात असलेल्या दोन ओव्या लिहा.

प्र. २ आपले बोलणे गोड का असावे, या संबंधात या समासात समर्थांनी कोणते विचार व्यक्त केले आहेत?

प्र. ३ पुढील ओवी-चरणांचे थोडक्यात स्पष्टीकरण करा.

अ) तरतेन बुडों नेदावें । बुडतयासि ।

ब) सुख पाहातां कीर्ती नाहीं ।

प्र. ४ लोकप्रिय नेत्याच्या अंगी कोणता मुख्य गुण असला पाहिजे असे समर्थ म्हणतात?

प्र. ५ पुढील **अर्थ** ज्या ओव्यांमध्ये आहे त्या संपूर्ण ओव्या लिहा.

१) **लोकांची** नाना प्रकारे परीक्षा करीत असावे.

२) अन्न वाया दवडणे हा अधर्म आहे.

३) दुसऱ्यांना दु:खी करणे ही राक्षसी क्रिया.

★ ★ ★

स्वाध्याय ९ वा : दशक १८ : समास ६ वा : उत्तमपुरुषलक्षण

या दशकाच्या चौथ्या समासामध्येच श्रीसमर्थांनी आपल्याला असे स्पष्ट सांगितले आहे की, 'जे जे देहे धरूनी आले, ते ते कांहीं करूनी गेले' अर्थ - ज्यांनी ज्यांनी या जगात देह धारण केला, त्या प्रत्येकाने जगात काहीतरी कर्म केले. कर्म करणे म्हणजे बदल करणे. या दृष्टीने प्रत्येक माणूस जगात काहीतरी बदल करतो. बदल चांगला किंवा वाईट असतो. ज्या माणसांच्या अंगी विशेष कर्तृत्वशक्ती वास करते, ती जगामध्ये अधिक बदल घडवून आणतात. पण हा सगळा व्यवहार स्वार्थाच्या पार्श्वभूमीवर केला जातो. याच्या उलट जगात काही माणसे अशी जन्मास येतात की, त्यांच्या अंगी मोठे कर्तृत्व असते, पण त्यांचा सारा कर्मसंभार नि:स्वार्थीपणाच्या पवित्र पार्श्वभूमीवर उभारलेला असतो. श्रीसमर्थांचे म्हणणे असे की, असली माणसे ईश्वरी कृपेला पात्र झालेली असतात. ईश्वरी शक्ती त्यांच्या मागे रक्षणार्थ सदैव सिद्ध असते. त्यांच्या हातून घडणारे कार्य ईश्वरी कार्य असते. प्रत्येक समाजामध्ये, प्रत्येक शतकामध्ये मानवी जीवनाच्या भिन्न भिन्न क्षेत्रात असली माणसे निर्माण होत असतात. श्रीसमर्थांच्या काली भारतीय हिंदू समाजात शिवाजीराजे असे पुरुष होऊन गेले. त्यांचे शब्दचित्र या समासामध्ये आढळते. शिवाजी महाराज काही आत्मज्ञानी अथवा ब्रह्मज्ञानी संत नव्हते; परंतु 'सर्वभूतहिते रत:' किंवा 'बहुजन हिताय बहुजन सुखायच' हे त्यांचे ब्रीद होते. अशा माणसांच्या हातून मोठी, भव्य व अद्‌भुत कामगिरी पार पडते. त्यांच्या जीवनात पदोपदी नाट्यप्रसंग उद्‌भवतात व त्यांच्यातून ईश्वरी कृपेने ते सहीसलामत पार पडतात. त्यांचा प्रभाव समाजाच्या सर्व अंगावर पडतो. त्यामुळे समाजाच्या जीवनपद्धतीत आमूलाग्र बदल होतो. नवीन मूल्ये, नवीन ध्येये, नवे कर्तृत्व, साहस उदयास येतात. समाज गतिमान होतो. श्रीसमर्थ यास धर्मस्थापना असे नाव देतात. अशा प्रकारची धर्मस्थापना करणारा पुरुष सतत परोपकार करतो, पुष्कळ लोकांना सांभाळतो, पुष्कळ लोकांना आधार देतो. असे पुरुष पूर्वी झाले, आता आहेत व पुढे होणार आहेत.

॥ श्रीराम ॥

नाना वस्त्रें नाना भूषणें । येणें शरीर श्रृंघारणें । विवेकें विचारें राजकारणें । अंतर श्रृंघारिजे ॥१॥ शरीर सुंदर सतेज । वस्त्रें भूषणें केलें सज्ज । अंतरीं नसतां चातुर्यबीज । कदापी शोभा न पवे ॥२॥ तुंड हेंकाड कठोरवचनी । अखंड तोले साभिमानी । न्याय नीति अंत:कर्णीं । घेणार नाहीं ॥३॥ तऱ्हे सीघ्रकोपी सदा । कदापि न धरी मर्यादा । राजकारण संवादा । मिळोंचि नेणे ॥४॥ ऐसें लौंद बेइमानी । कदापि सत्य नाहीं वचनीं । पापी अपस्मार जनीं । राक्षेस जाणावे ॥५॥ समयासारिखा समयो येना । नेम सहसा चालेना । नेम धरितां, राजकारणा । अंतरी पडे ॥६॥ अति सर्वत्र वर्जावें । प्रसंग पाहोन चालावें । हटनिग्रही न पडावें । विवेकी पुरुषें ॥७॥ बहुतचि करितां हट । तेथें येऊन पडिला तट । कोणी येकाचा सेवट । जाला पाहिजे ॥८॥ बरें ईश्वर आहे साभिमानी । विशेष तुळजा भोवानी । परंतु विचार पाहोनी । कार्ये करणें ॥९॥ अखंडचि सावधाना । बहुत काये करावी सूचना । परंतु कांहीं येक अनुमाना । आणिलें पाहिजे ॥१०॥

समर्थांपासीं बहुत जन। राहिला पाहिजे साभिमान। निश्चळ करूनियां मन। लोक असती ॥११॥ म्लेच दुर्जन उदंड। बहुतां दिसाचें माजलें बंड। याकारणें अखंड। सावधान असावें ॥१२॥ सकळकर्ता तो ईश्वरु। तेणें केला आंगिकारु। तया पुरुषाचा विचारु। विरुळा जाणे ॥१३॥ न्याय नीति विवेक विचार। नाना प्रसंगप्रकार। परिक्षिणें परांतर। देणें ईश्वराचें ॥१४॥ माहानेत्न सावधपणें। समई धारिष्ट धरणें। अद्भुतचि कार्य करणें। देणें ईश्वराचें ॥१५॥ येश कीर्ती प्रताप महिमा। उत्तम गुणासी नाहीं सीमा। नाहीं दुसरी उपमा। देणें ईश्वराचें ॥१६॥ देव ब्राह्मण आचार विचार। कितेक जनासी आधार। सदा घडे परोपकार। देणें ईश्वराचें ॥१७॥ येहलोक परलोक पाहाणें। अखंड सावधपणें राहाणें। बहुत जनाचें साहाणें। देणें ईश्वराचें ॥१८॥ देवाचा कैपक्ष घेणें। ब्राह्मणाची चिंता वाहाणें। बहु जनासी पाळणें। देणें ईश्वराचें ॥१९॥ धर्मस्थापनेचे नर। ते ईश्वराचे अवतार। जाले आहेत, पुढें होणार। देणें ईश्वराचें ॥२०॥ उत्तम गुणाचा ग्राहिक। तर्क तीक्षण विवेक। धर्मवासना पुण्यश्लोक। देणे ईश्वराचें ॥२१॥ सकळ गुणांमधें सार। तजविजा विवेक विचार। जेणें पाविजे पैलपार। अरत्रपरत्रींचा ॥२२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उत्तमपुरुषनिरूपणनाम समास षष्ठम् ॥६॥

प्रश्नपत्रिका ९ वी (दासबोध दशक १८, समास ६ यावर आधारित)

प्र. १ पुढील अर्थाच्या ओव्या या समासात आहेत त्या लिहा.

१) ज्या योगाने इहपरलोकांचा पैलपार गाठता येतो असा विवेक आणि योजना हे सर्व गुणांचे सार आहे.

२) धर्मस्थापना करणारे पुरुष हे ईश्वराचे अवतार असतात. ते पूर्वी होते, आज आहेत, पुढे होतील.

प्र. २ पुढील विधाने चूक की बरोबर ते या समासातील ओवीच्या आधारे सांगा.

१) केवळ वस्त्रालंकारामुळेच माणसाचे शरीर शोभून दिसते.

२) वेळ व प्रसंग नेहमी सारखे नसतात म्हणून एकच नियम सतत चालत नाही.

३) तुळजाभवानीची कृपा ज्याच्यावर असेल त्याने विचारपूर्वक कार्य करण्याची आवश्यकता नाही.

प्र. ३ राक्षसी वृत्तीच्या माणसाची प्रमुख लक्षणे सांगा.

प्र. ४ या समासामध्ये एखाद्या उत्तम पुरुषाचे शब्दचित्र आहे असे तुम्हाला वाटते काय? तो पुरुष कोण असावा?

प्र. ५ ओव्या पूर्ण करा.

१) ----- चि सावधाना। ----- काये ----- सूचना।

२) अति ----- वर्जावें। ----- पाहोन -----। ----- न पडावें। ----- पुरुषें ॥

३) सकळकर्ता -----। तेणें ----- अंगिकारू। ----- पुरुषाचा -----। ----- जाणें ॥

★ ★ ★

स्वाध्याय १० वा : दशक १९ : समास १० वा : विवेकलक्षणनिरूपण

लोकांना जागृत करून त्यांना सन्मार्गाला लावण्यासाठी श्रीसमर्थांचा महंत लोकसमुदाय निर्माण करतो. लोकांमध्ये माणसांच्या तऱ्हा अनेक असल्याने समूहाचे नेतृत्व करणाऱ्या महंताला सरसकट वागून चालत नाही. कार्य चांगले घडून येण्यासाठी त्याला अनेक युक्त्याप्रयुक्त्या वापराव्या लागतात. त्या वापरून कार्य करणे म्हणजे महंताचे राजकारण होय. महंताच्या राजकारणाचा म्हणजे त्याच्या कार्यपद्धतीचा सारांश या समासात सांगितला आहे. श्रीसमर्थ बजावतात की, महंत स्वत: वैराग्यवान असावा. त्याने आपली उदासवृत्ती कधी सोडू नये. उपाधीत राहावे लागले तरी त्याने आपले अलिप्तपण गमावू नये. महंताने लोकांना श्रवण, मनन शिकवावे व विवेकवान बनवावे. आपल्याला जे जे येते ते ते लोकांना शिकवावे. लोकांना ते चटकन् आले नाही, तरी त्यांना परोपरीने शिकवावे. अशा रीतीने बहुजन समाज शहाणा करावा. कोणतीही गोष्ट स्वत: आपण करावी आणि मग ती लोकांकडून करवून घ्यावी. नवीन नवीन लोकांना शिकवीत असावे. उपाधीला कंटाळू नये. देहाला सुख देऊ नये. पण मीपणाने उपाधीत अडकू नये. जोपर्यंत व्याप सांभाळणे जमेल तोपर्यंत सांभाळावा. नाहीतर तो सोडून चालते व्हावे. कीर्ती व सुख एके ठिकाणी राहू शकत नाहीत. हा संसार अशाश्वत असल्याने मुळातच नासका आहे. त्यातल्यात्यात तो विवेकाने केला, तर त्याची आसक्ती क्षीण होत जाते.

॥ श्रीराम ॥

जेथें अखंड नाना चाळणा । जेथें अखंड नाना धारणा । जेथें अखंड राजकारणा- । मनासी आणिती ॥१॥ सृष्टीमधें उत्तम गुण । तितुकें चालें निरूपण । निरूपणाविण क्षण । रिकामा नाहीं ॥२॥ चर्चा आशंका प्रत्योत्तरें । कोण खोटें कोण खरें । नाना वगुत्त्वें शास्त्राधारें । नाना चर्चा ॥३॥ भक्तिमार्ग विशद कळे । उपासनामार्ग आकळे । ज्ञानविचार निवळे । अंतर्यामीं ॥४॥ वैराग्याची बहु आवडी । उदास वृत्तीची गोडी । उदंड उपाधी तरी, सोडी- । लागोंच नेदी ॥५॥ प्रबंदाचीं पाठांतरें । उत्तरासी संगीत उत्तरें । नेमके बोलतां अंतरें । निववी सकळांचीं ॥६॥ आवडी लागली बहु जना । तेथें कोणाचें कांहीं चालेना । दळवट पडिला अनुमाना । येईल कैसा ॥७॥ उपासना करूनियां पुढें । पुरवलें पाहिजे चहुंकडे । भूमंडळीं जिकडे तिकडे । जाणती तया ॥८॥ जाणती परी आडळेना । काये करितो तें कळेना । नाना देसीचे लोक नाना । येऊन जाती ॥९॥ तितुक्यांचीं अंतरें धरावीं । विवेकें विचारें भरावीं । कडोविकडीची विवरावीं । अंत:कर्णे ॥१०॥ किती लोक तें कळेना । किती समुदाव आकळेना । सकळ लोक श्रवणमनना । मध्यें घाली ॥११॥ फड समजाविसी करणें । गद्यपद्य सांगणें । परांतरासी राखणें । सर्वकाळ ॥१२॥ ऐसा ज्याचा दंडक । अखंड पाहाणें विवेक । सावधापुढें अविवेक । येईल कैंचा ॥१३॥ जितुकें कांहीं आपणासी ठावें । तितुकें हळुहळु सिकवावें । शाहाणें करूनि सोडावे । बहुत जन ॥१४॥ परोपरीं सिकवणें । आडणुका सांगत जाणें । निवळ करुनी सोडणें । निस्पृहासी ॥१५॥ होईल तें आपण करावें । न होतां जनाकरवीं करवावें । भगवद्भजन राहावें । हा धर्म नव्हे ॥१६॥ आपण करावें करवावें ।

आपण विवरावें विवरवावें। आपण धरावें धरवावें। भजनमार्गासी ॥१७॥ जुन्या लोकांचा कंटाळा आला। तरी नूतन प्रांत पाहिजे धरिला। जितुकें होईल तितुक्याला। आळस करूं नये ॥१८॥ देह्याचा अभ्यास बुडाला। ह्मणिजे महंत बुडाला। लागवेगें नूतन लोकांला। शाहाणें करावें ॥१९॥ उपाधींत सांपडो नये। उपाधीस कंटाळों नये। निसुगपण कामा नये। कोणीयेकविषीं ॥२०॥ काम नासणार नासतें। आपण वेडें उगेंच पाहातें। आळसी हृदयसुन्य तें। कायें करूं जाणे ॥२१॥ धकाधकीचा मामला। कैसा घडे अशक्ताला। नाना बुद्धि शक्ताला। म्हणोनी सिकवाव्या ॥२२॥ व्याप होईल तों राहावें। व्याप राहातां उठोन जावें। आनंदरूप फिरावें। कोठें तऱ्हीं ॥२३॥ उपाधीपासुनी सुटला। तो निस्पृहपणें बळावला। जिकडे अनकूल तिकडे चालिला। सावकास ॥२४॥ कीर्ति पाहातां सुख नाहीं। सुख पाहातां कीर्ति नाहीं। केल्याविण कांहींच नाहीं। कोठें तऱ्हीं ॥२५॥ येरवीं काय राहातें। होणार तितुकें होऊन जातें। प्राणीमात्र अशक्त तें। पुढें आहे ॥२६॥ आधींच तकवा सोडिला। मधेंचि धीवसा सांडिला। तरी संसार हा सेवटाला। कैसा पावे ॥२७॥ संसार मुळींच नासका। विवेकें करावा नेटका। नेटका करितां, फिका -। होत जातो ॥२८॥ ऐसा याचा जिनसाना। पाहातां कळों येतें मना। परंतु धीर सांडावाना। कोणी येकें ॥२९॥ धीर सांडितां काये होतें। अवघें सोसावें लागतें। नाना बुद्धि नाना मतें। शहाणा जाणें ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विवेकलक्षणनिरूपणनाम समास दशम् ॥१०॥

प्रश्नपत्रिका १० वी (दासबोध दशक १९ समास १० वा विवेकलक्षण वर आधारित)

प्र. १ या समासामध्ये समर्थ रामदासांचे व्यक्तिचित्रच जणू साकारले आहे, अशा तीन ओव्या शोधून लिहा.

प्र. २ दशक १२ समास १० मध्ये आणि या समासामध्ये एका ओवीची पहिली ओळ बहुतांशी समान आहे, ती ओवी कोणती?

प्र. ३ समर्थांच्या मठामध्ये काय चालत असे याचे वर्णन याच समासात आढळते, त्याबद्दल पाच ओळीत उत्तर द्या.

प्र. ४ थोडक्यात उत्तरे द्या.

अ) शक्यतो शक्तिवंताला अनेक प्रकारचे विचार सांगणे इष्ट का?

ब) महंताने कार्याचा व्याप वाढविताना कोणती खबरदारी घ्यावी?

प्र. ५ अ) निष्क्रियता सोडून भक्तिमार्गाचा प्रसार करावा, हे सांगणाऱ्या दोन ओव्या लिहा.

ब) दासबोधाचा प्रसार व्हावा असे आपणास का वाटते?

★ ★ ★

स्वाध्याय ११ वा : दशक १४ : समास ६ वा : चातुर्यलक्षण

हे दृश्य विश्व भास आहे, मिथ्या आहे, तात्पुरते आहे, असा कोणी, कितीही आक्रोश केला तरी माणसाला अखेर या जगातच, येथील मानव समाजातच आपले जीवन घालवावे लागते. शिवाय जीवनाचा जास्तीत जास्त फायदा होण्यासाठी माणसाने प्रयत्न केला तर तो करण्याचे सामर्थ्य त्याच्या अंगी आहे, म्हणून प्रत्येक माणसाने स्वप्रयत्नाने निरनिराळ्या गुणांचा विकास करावा आणि आपले व्यक्तिमत्व प्रभावशाली करावे, असे श्रीसमर्थ पुन: पुन: सांगत आहेत. प्रत्येक माणूस जगात थोडातरी बदल करू शकतो. तो बदल करण्यास त्याने स्वत:पासून आरंभ करावा. स्वत:मध्ये बदल घडवून आणल्यावर त्याने इतर माणसांमध्ये तसाच बदल घडवून आणण्याचे व्रत स्वीकारावे. अशा रीतीने ज्या प्रकारच्या परिस्थितीत आपण जगात पाऊल टाकले तिच्यामध्ये थोडी का होईना पण सुधारणा करून जग सोडावे. स्वत:मध्ये आणि जगामध्ये कोणत्या प्रकारची सुधारणा करता येणे शक्य आहे, त्याचे वर्णन या समासात आढळते. श्रीसमर्थांच्या सांगण्याचा भावार्थ असा : (एक) माणसाला शहाणपण शिकता येते. (दोन) अंगी नसलेल्या उत्तम गुणांचा मनापासून अभ्यास करावा. (तीन) ऐश्वर्य मिळवून भोगावे. (चार) शरीराने व मनाने झिजावे. (पाच) व्याप वाढवून वैभव भोगावे. (सहा) बहुतांचे अंतरी भरावे. (सात) शहाणे करावे जन आणि पतित करावे पावन. (आठ) जगामध्ये भगवद्-भजन वाढवावे.

॥ श्रीराम ॥

रूप लावण्य अभ्यासितां न ये । सहजगुणास न चले उपाये । कांहीं तरी धरावी सोये । अगांतुक गुणाची ॥१॥ काळें माणूस गोरें होयेना । वनाळास येत्न चालेना । मुक्यास वाचा फुटेना । हा सहजगुण ॥२॥ आंधळें डोळस होयेना । बधिर तें ऐकेना । पांगुळ पाये घेईना । हा सहजगुण ॥३॥ कुरूपतेचीं लक्षणें । किती म्हणोनि सांगणें । रूप लावण्य याकारणें । पालटेना ॥४॥ अवगुण सोडितां जाती । उत्तम गुण अभ्यासितां येती । कुविद्या सांडून सिकती- । शाहाणे विद्या ॥५॥ मूर्खपण सांडितां जातें । शहाणपण सिकतां येतें । कारबार करितां उमजतें । सकळ कांहीं ॥६॥ मान्यता आवडे जीवीं । तरी कां उपेक्षा करावी । चातुर्येंविण उंच पदवी । कदापी नाहीं ॥७॥ ऐसी प्रचित येते मना । तरी कां स्वहित कराना । सन्मार्गें चालतां, जना- । सज्जना माने ॥८॥ देहे नेटकें श्रृंघारिलें । परी चातुर्येंविण नासलें । गुणेंविण साजिरें केलें । बाष्कळ जैसें ॥९॥ अंतर्कळा श्रृंघारावी । नानापरी उमजवावी । संपदा मेळऊन भोगावी । सावकास ॥१०॥ प्रेत्न करीना सिकेना । शरीर तेंहि कष्टवीना । उत्तम गुण घेईना । सदाकोपी ॥११॥ आपण दुसऱ्यास करावें । तें उसिणें सवेंचि घ्यावें । जना कष्टवितां कष्टावें । लागेल बहु ॥१२॥ न्यायें वर्तेल तो शाहाणा । अन्याइ तो दैन्यवाणा । नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणे ॥१३॥ जें बहुतांस मानलें । तें बहुतीं मान्य केलें । येर तें वेर्थचि गेलें । जगनिंद्य ॥१४॥ लोक आपणासि वोळावे । किंवा आवघेच कोंसळावे । आपणास समाधान फावे । ऐसें करावें ॥१५॥ समाधानें समाधान वाढे । मित्रिनें मित्रि जोडे । मोडितां क्षणमात्रें मोडे । बरेपण ॥१६॥ अहो कांहो, अरे कारें । जनीं ऐकिजेतें किं रे ।

कळत असतांच कां रे । निकामीपण ।।१७।। चातुर्यें श्रृंघारें अंतर । वस्त्रें श्रृंघारें शरीर । दोहिंमधें कोण थोर । बरें पाहा ।।१८।। बाह्याकार श्रृंघारिलें । तेणें लोकांच्या हातासि काये आलें । चातुर्यें बहुतांसि रक्षिलें । नाना प्रकारें ।।१९।। बरें खावें बरें जेवावें । बरें ल्यावें बरें नेसावें । समस्तीं बरें म्हणावें । ऐसी वासना ।।२०।। तनें मनें झिजावें । तेथें भलें म्हणोन घ्यावें । उगेंचि कल्पितां, सिणावें -। लागेल पुढें ।।२१।। लोकीं कार्यभाग आडे । तो कार्यभाग जेथे घडे । लोक सहजचि वोढे । कामासाठीं ।।२२।। म्हणोन दुसऱ्यास सुखी करावें । तेणें आपण सुखी व्हावें । दुसऱ्यास कष्टवितां, कष्टावें -। लागेल स्वयें ।।२३।। हें तों प्रगटचि आहे। पाहिल्याविण कामा नये। समजणें हा उपाये। प्राणीमात्रांसी ।।२४।। समजले आणि वर्तले । तेचि भाग्यपुरुष जाले । यावेगळे उरले । ते करंटे पुरुष ।।२५।। जितुका व्याप तितुकें वैभव । वैभवासारिखा हावभाव । समजलें पाहिजे, उपाव-। प्रगटचि आहे ।।२६।। आळसें कार्येभाग नासतो । साक्षेप होत होत होतो । दिसते गोष्टी कळेना तो । शाहाणा कैसा ।।२७।। मित्रि करितां होतें कृत्य । वैर करितां होतो मृत्य । बोलिलें हें सत्य किं असत्य । वोळखावें ।।२८।। आपणास शाहाणें करूं नेणे । आपलें हित आपण नेणें । जनीं मैत्रि राखों नेणे । वैर करी ।।२९।। ऐसें प्रकारीचे जन । त्यास म्हणावें अज्ञान । तयापासीं समाधान । कोण पावे ।।३०।। आपण येकायेकी येकला । सृष्टींत भांडत चालिला । बहुतांमध्यें येकल्याला । येश कैचें ।।३१।। बहुतांचे मुखीं उरावें। बहुतांचे अंतरीं भरावें। उत्तम गुणीं विवरावें। प्राणीमात्रांसी ।।३२।। शाहाणे करावें जन । पतित करावे पावन । सृष्टिमधें भगवद्भजन । वाढवावें ।।३३।।

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे चातुर्येलक्षणनाम समास षष्ठ ।।६।।

प्रश्नपत्रिका ११ वी (दासबोध दशक १४ समास ६ वा 'चातुर्यलक्षण' वर आधारित)

प्र. १ पुढील चरणार्थ ज्यांमध्ये आहे त्या ओव्या पूर्ण लिहा.

१) अन्यायी तो दैन्यवाणा । २) तेणें आपण सुखी व्हावें । ३) पतित करावें पावन ।

प्र. २ खालील विधानांचे स्पष्टीकरण या समासातील ओव्यांच्या आधारे थोडक्यात करा.

१) उत्तम गुण अभ्यासितां येती । २) तनें मनें झिजावें । तेणें भले म्हणोन घ्यावें ।

प्र. ३ १) भाग्यवान आणि करंटा पुरुष यांचा उल्लेख एका ओवीतच कोठे व कसा आला आहे?

२) लोकसंग्रह का वाढवावा? तो कसा वाढविता येतो?

प्र. ४ पुढील विधानें चूक की बरोबर ते या समासातील ओव्यांच्या आधारे सांगा.

१) कामाचा व्याप वाढविला तर वैभव वाढते.

२) बाह्यरूप चांगले असेल तर अंतरंग वाईट असले तरी चालेल.

प्र. ५ १) अभ्यासार्थींना दासबोधाचा प्रसार करण्यासाठी काही 'शिदोरी' उपक्रमातून मिळाली का?

२) अभ्यासार्थींची संख्या वाढविण्याचा यत्न आपण कशा प्रकारे करता? त्यात अडचणी कोणत्या येतात?

३) सज्जनगडावरील समीक्षकांच्या संमेलनामध्ये कोणत्या समस्यांची चर्चा व्हावी, असें आपणास वाटते?

स्वाध्याय १२ वा : दशक २० : समास १० वा : विमलब्रह्मनिरूपण

या विलक्षण ग्रंथामधील हा अखेरचा समास आहे. या समासात श्रीसमर्थांनी आपल्या तत्त्वज्ञानाचा सारांश ओतला आहे. त्यामधील प्रधान मुद्दे असे : (मुद्दा पहिला) एकटे एक परब्रह्म सर्व ठिकाणी, सर्व वस्तूंना सर्व काली व्यापून राहते. (मुद्दा दुसरा) सर्व कल्पनांच्या पलीकडे असलेले परब्रह्म स्थूल नाही, दृश्य नाही, अदृश्य नाही, व्याप्य नाही, व्यापक नाही, ते सर्वस्वी गुणरहित व विकाररहित आहे. (मुद्दा तिसरा) पण ते साधुसंतांचे परम विश्रांति-स्थान आहे. केवळ शुद्धज्ञानदृष्टीने संत त्याचा अनुभव घेतात. म्हणून त्यांना ब्रह्मज्ञानी असे म्हणतात. (मुद्दा चौथा) ही ज्ञानदृष्टी संपादन करण्यास श्रवण व मनन हाच विवेकाचा मार्ग आहे. सतत श्रवण, मनन केल्याने ज्ञान होऊन अज्ञान नाश पावते आणि अखेर मनाचे उन्मन होऊन ज्ञानाचे विज्ञान बनते. (मुद्दा पाचवा) अंतर्यामी निश्चळ परब्रह्म बिंबले की समजावे, साधन फळास आले, संसार सफळ झाला, मायेचा हिशोब झाला, जन्ममृत्यू शून्याकार झाले आणि अभंग समाधान प्राप्त झाले. (मुद्दा सहावा) वास्तविक ग्रंथ येथे संपला. पण श्रीसमर्थ हेतूपूर्वक अखेर सांगतात की, दासबोध म्हणजे प्रत्यक्ष भगवंताचीच वचने आहेत. आत्माराम ग्रंथाचा कर्ता आहे. जो मनापासून अभ्यास करील, त्यास दासबोध ब्रह्मज्ञानी बनवून टाकील.

॥ श्रीराम ॥

धरूं जातां धरितां न ये । टाकूं जातां टाकितां न ये । जेथें तेथें आहेच आहे । परब्रह्म तें ॥१॥ जिकडे तिकडे जेथें जेथें । विन्मुख होतां सन्मुख होतें । सन्मुखपण चुकेना तें । कांहीं केल्यां ॥२॥ बैसलें माणुस उठोन गेलें । तेथे आकाशचि राहिलें । आकाश चहूंकडे पाहिलें । तरी सन्मुखचि आहे ॥३॥ जिकडे जिकडे प्राणी पळोन जातें । तिकडे आकाशचि भोंवतें । बळें आकाशाबाहेर तें । कैसें जावें ॥४॥ जिकडे तिकडे प्राणी पाहे । तिकडें तें सन्मुखचि आहे । समस्तांचे मस्तकीं राहे । माध्यानीं मार्तंड जैसा ॥५॥ परी तो आहे येकदेसी । दृष्टांत न घडे वस्तुसी । कांहीं येक चमत्कारासी । देउनी पाहिलें ॥६॥ नाना तीर्थें नाना देसीं । कष्टत जावें पाहाव्यासी । तैसें नलगे परब्रह्मासी । बैसले ठाईं ॥७॥ प्राणी बैसोनीच राहातां । अथवा बहुत पळोन जातां । परब्रह्म तें तत्त्वतां । समागमें ॥८॥ पक्षी अंतराळीं गेला । भोंवतें आकाशचि तयाला । तैसें ब्रह्म प्राणीयांला । व्यापून आहे ॥९॥ परब्रह्म पोकळ घनदाट । ब्रह्म सेवटचा सेवट । ज्यासी त्यासी ब्रह्म नीट । सर्वकाळ ॥१०॥ दृश्या सबाहे अंतरीं । ब्रह्म दाटलें ब्रह्मांडोदरीं । आरे त्या विमळाची सरी । कोणास द्यावी ॥११॥ वैकुंठकैळासस्वर्गलोकीं । इंद्रलोकीं चौदा लोकीं । पन्नगादिकपाताळलोकीं । तेथेंहि आहे ॥१२॥ कासीपासून रामेश्वर । आवघें दाटलें अपार । परता परता पारावार । त्यास नाहीं ॥१३॥ परब्रह्म तें येकलें । येकदांचि सकळांसी व्यापिलें । सकळांस स्पर्शोन राहिलें । सकळां ठाईं ॥१४॥ परब्रह्म पाउसें भिजेना । अथवा चिखलानें भरेना । पुरामधें परी वाहेना । पुरासमागमें ॥१५॥ येकसरें सन्मुख विमुख । वाम सव्य दोहिंकडे येक । आर्धऊर्ध प्राणी सकळीक । व्यापून आहे ॥१६॥ आकाशाचा डोहो भरला । कदापि नाहीं उचंबळला । असंभाव्य पसरला ।

जिकडे तिकडे ॥१७॥ येकजिनसी गगन उदास। जेथें नाहीं दृश्यभास। भासेंविण निराभास। परब्रह्म जाणावें ॥१८॥ संतसाधुमाहानुभावां। देवदानवमानवां। ब्रह्म सकळांसी विसांवा। विश्रांतिठाव ॥१९॥ कोणेकडे सेवटा जावें। कोणेकडे काये पाहावें। असंभाव्य तें नेमावें। काये ह्मणोनि ॥२०॥ स्थूळ नव्हे सूक्ष्म नव्हे। कांहीं येकासारिखें नव्हे। ज्ञानदृष्टीविण नव्हे। समाधान ॥२१॥ पिंडब्रह्मांडनिरास। मग तें ब्रह्म निराभास। येथून तेथवरी अवकास। भकासरूप ॥२२॥ ब्रह्म व्यापक हें तों खरें। दृश्य आहे तों हें उत्तरें। व्यापेंविण कोण्या प्रकारें। व्यापक म्हणावें ॥२३॥ ब्रह्मासी शब्दचि लागेना। कल्पना कल्पूं शकेना। कल्पनेतीत निरंजना। विवेकें वोळखावें ॥२४॥ शुद्ध सार श्रवण। शुद्ध प्रत्ययाचें मनन। विज्ञानीं पावतां उन्मन। सहजचि होतें ॥२५॥ *जालें साधनाचें फळ। संसार जाला सफळ। निर्गुण ब्रह्म तें निश्चळ। अंतरीं बिंबलें ॥२६॥ हिसेब जाला मायेचा। जाला निवाडा तत्त्वांचा। साध्य होतां, साधनाचा-। ठाव नाहीं ॥२७॥ स्वप्नीं जें जें देखिलें। तें तें जागृतीस उडालें। सहजचि अनुर्वाच्य जालें। बोलतां नये ॥२८॥ ऐसें हें विवेकें जाणावें। प्रत्ययें खुणेसी बाणावें। जन्ममृत्याच्या नांवें। सुन्याकार ॥२९॥ भक्तांचेनि साभिमानें। कृपा केली दाशरथीनें। समर्थकृपेचीं वचनें। तो हा दासबोध ॥३०॥ वीस दशक दासबोध। श्रवणद्वारें घेतां शोध। मननकर्त्यास विषद। परमार्थ होतो ॥३१॥ वीस दशक दोनीसें समास। साधकें पाहावें सावकास। विवरतां विशेषाविशेष। कळों लागे ॥३२॥ ग्रंथाचें करावें स्तवन। स्तवनाचें काये प्रयोजन। येथें प्रत्ययास कारण। प्रत्ययो पाहावा ॥३३॥ देहे तंव पांचा भूतांचा। कर्ता आत्मा तेथींचा। आणी कवित्वप्रकार मनुशाचा। काशावरुनी ॥३४॥ सकळ करणें जगदीशाचें। आणी कवित्वचि काय मानुशाचें। ऐशा अप्रमाण बोलण्याचें। काये घ्यावें ॥३५॥ सकळ देह्याचा झाडा केला। तत्त्वसमुदाय उडाला। तेथें कोण्या पदार्थाला। आपुलें म्हणावें ॥३६॥ ऐसीं हें विचाराची कामें। उगेंच भ्रमों नये भ्रमें। जगदेश्वरें अनुक्रमें। सकळ केलें ॥३७॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे विमलब्रह्मनिरूपणनाम समास दशम ॥१०॥

(* दैनंदिन दासबोध वाचनानंतर म्हणावयाच्या ओव्या २६ ते ३७ अखेर)

प्रश्नपत्रिका १२ वी (दासबोध दशक २० समास १० 'विमलब्रह्मनिरुपण'वर आधारित)

प्र. १ पुढील अर्थाच्या या समासातील ओव्या लिहा.

१) जे दृश्याच्या आत, बाहेर तसेच ब्रह्मांडाच्या पोटातही भरलेले आहे, त्या शुद्ध ब्रह्माची सर कोणास येणार?

२) पिंड ब्रह्मांडाच्या निरसनामुळे ब्रह्मच निराभास होऊन राहाते, मग येथून तेथपर्यंतचा विस्तार भकास बनतो.

३) ब्रह्माच्या संबंधात शब्द निरर्थक ठरतात. कल्पना कल्पू म्हणू शकत नाही म्हणून कल्पनातीत ब्रह्माला जाणावयाचे असल्यास विवेक, हेच एक साधन आहे.

प्र. २ दासबोधासारख्या महान ग्रंथाच्या लेखनाचे श्रेय श्रीसमर्थांनी स्वत:कडे घेतले नाही. त्या संबंधात ते स्वत: काय उद्गार काढतात ते सविस्तर लिहा.

प्र. ३ दासबोधाचा अभ्यास करण्यासाठी साधकांना कोणत्या सूचना त्यांनी केल्या आहेत?

प्र. ४ 'अ' आणि 'ब' गटामध्ये ओव्यांचे अर्धचरण अव्यवस्थितपणे मांडले आहेत, ते नीट जुळवून लिहा.

अ	*ब*
जालें साधनाचें फळ ।	कृपा केली दाशरथीने ।
समस्तांचे मस्तकीं राहे ।	आवघें दाटलें अपार ।
आकाशाचा डोहो भरला ।	माध्यानीं मार्तंड जैसा ।
ब्रह्माशी शब्दचि लागेना ।	संसार जाला सफळ ।
	कल्पना कल्पूं शकेना
	कदापि नाहीं उचंबळला ।

प्र. ५ पुढील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१) 'पत्रद्वारा दासबोध' या उपक्रमात यापुढेही आपण भाग घेणार का?

२) स्वाध्याय लिहिण्यासाठी समास किती वेळा वाचणे आपणास आवश्यक वाटले? प्रत्यक्ष लेखनासाठी किती वेळ लागत असे?

३) दासबोध ग्रंथ हाताशी नसताना वरील प्रश्नपत्रिका आपणास सोडवावयास दिली, तरी उत्तरे लिहू शकाल का?

४) आपण पाठविलेल्या स्वाध्यायाची प्रत आणि त्याचे परीक्षण यांची स्वतंत्र फाईल आपण ठेवली आहे का?

५) आपले सर्व स्वाध्याय (१२ स्वाध्याय) पूर्ण झालेत काय?

★ ★ ★

जनकल्याण-कारिणी : समर्थ रामदासकृत श्रीरामप्रार्थना

कल्याण करी रामराया । जनहित विवरी ॥धृ॥ तळमळ तळमळ होतचि आहे । हे जन हातिं धरी ॥१॥ अपराधी जन चुकतचि गेले । तुझा तूंचि सांवरी ॥२॥ कठीण त्यावरी कठीण जालें । आतां न दिसे उरी ॥३॥ कोठें जावें काय करावें । आरंभिली बोहरी ॥४॥ दास म्हणे आम्ही केले पावलों । दयेसि नाहीं सरी ॥५॥

★ ★ ★

॥ श्री ॥

॥ आरती दासबोधाची ॥

वेदांतसंमतीचा काव्यसिंधु भरला । श्रुति शास्त्रग्रन्थ गीता साक्ष संगम केला । महानुभाव संतजनीं अनुभव चाखीला । अज्ञान जड जीवा मार्ग सुगम जाला ॥१॥ जय जया दासबोधा ग्रन्थराज प्रसिद्धा । आरति वोवाळीन विमळज्ञान बाळबोधा ॥धृ०॥ नवविधा भक्तिपंथें रामरूप अनुभवी । चातुर्यनिधी मोठा मायाचक्र उगवी । हरिहरहृदयींचें गुह्य प्रगट दावी । बद्धचि सिद्ध जाले असंख्यात मानवी ॥२॥ वीसहि दशकींचा अनुभव जो पाहे । नित्यनेम विवरितां स्वयें ब्रह्मचि होये । अपार पुण्य गांठीं तरी श्रवण लाहे । 'कल्याण' लेखकाचें भावगर्भ हृदईं ॥३॥

★ ★ ★

॥ आरती श्रीसमर्थांची ॥

आरती रामदासा । सद्गुरु सर्वेशा । कायावाचामनोभावें । ओवाळूं परेशा ॥१॥ रामदास मूर्तिमंत । रामचंद्र अवतार । कलियुगीं अवतरोनी । केला भक्तांचा उद्धार ॥२॥ वैराग्य भक्ति ज्ञान । शांति क्षमा विरक्ती । विवेक सालंकृत क्षमा दया सर्वभूतीं ॥३॥ सच्चिदानंदघन । रामदास केवळ । दिनकरकृपायोगें । 'रामचंद्र' निर्मळ ॥४॥

॥ श्रीरामचंद्रार्पणमस्तु ॥ ॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

अभ्यासक्रमातील कठीण किंवा अपरिचित शब्दांचे अर्थ व टीपा

(स्वाध्याय १ ला) द. १-१

१) विशद - स्पष्ट २) नवविधाभक्ति - श्रवण, कीर्तन, नामस्मरण, पादसेवन, पूजन, वंदन, दास्य, सख्य आणि आत्मनिवेदन ३) किंत - शंका ४) सुगम - सोपा ५) सायोज्यमुक्ति - परमात्मस्वरूपाशी एकरूप होणे ६) लिथाडला - बरबटला ७) 'अमृत सेवितांच पावला । मृत्य राहो ॥' अमृताचे सेवन करूनसुद्धा दुष्टबुद्धीमुळे राहू मृत्यु पावला, या पौराणिक कथेचा हा उल्लेख आहे. ८) संकळीत मार्गे - सारांशाने ९) साक्षेपी - उद्योगी १०) पुसा - पुरुष

(स्वाध्याय २ रा) द. १२-१

१) साहेबकामास - वरिष्ठाच्या कामास २) सुरवाडोन - सुखाने, आळसाने ३) 'पर्णाळि पाहोन उचले' पानावरील (अळी किंवा) किडा अगोदरच पुढचा आधार नीट घेतो आणि मगच आपले शरीर पुढे ढकलतो. ४) खबर्दार - दक्ष, सावध ५) लोकांकरिता लोक । शहाणे होती - एकाच्या उदाहरणाने दुसरा शहाणा होतो. ६) कामी निकामी - उपयोगी आणि निरूपयोगी.

(स्वाध्याय ३ रा) द. १२-२

१) सजेना - साजेना, यशस्वी होत नाही. २) कळो वाढती - कलह वाढतात. ३) कैपक्ष - कैवार ४) भंडवाणे - फजिती ५) उरी तोडून जावेना - भांडण करून जाऊ नये. ६) वोळले - प्रसन्न झाले.

(स्वाध्याय ४ था) द. २-२

१) विवंचनेविण - पूर्ण चर्चेशिवाय २) आर्जव - नम्रता ३) खोदणे - खंडण करणे ४) निखंदणे - निषेध करणे ५) निसुगपणे - चिंतेरहित ६) शोच्येविण - अशुद्ध ७) पत्रेविण पर्वत करू नये - दस्तऐवजाखेरीज कुणाशी देवघेव करू नये. ८) गोही - साक्ष ९) आदरवणेपण - डोळेझाक १०) पुसुणाचेथे - दुष्टाकडे ११) बहुचकांसी - वाचाळाशी १६) आसुदे - आयते

(स्वाध्याय ५ वा) द. ११-३

१) नेमक - नीतिनियमाने २) वेंचले - खर्च केले ३) उदेग - उद्वेग ४) झोला - धक्का ५) सुरवाडती - सुखी होती ६) वेढा लावी - फसवी ७) सदेववपणाचे - भाग्यवंताचे

८) गुंतल्या लोकांस उगवी - संकटात सापडलेल्यांना मदत करावी

(स्वाध्याय ६ वा) द. ४-३

१) प्रस्तावकाळी - पश्चात्ताप समयी २) मंत्रचळ - मंत्र चुकल्यामुळे लागणारे वेड ३) चंद्रमौळी - शंकर

(स्वाध्याय ७ वा) द. १२-९

१) नाचारी - निराश्रित २) सदेव - भाग्यवान ३) हस्तन्यास - हावभाव ४) वाजी - जिकीरीस ५) पवाड घालून - व्याप वाढवून ६) जाड - मोठे

(स्वाध्याय ८ वा) द. १२-१०

१) तरतेन - पोहोणाऱ्याने २) जाकसले - गांजलेले ३) आपल्यापरीस - आपल्या बाजूचे ४) पारखे - परके ५) शब्दमत्सर करणे - दुसऱ्याचा एखादा शब्द धरून वितंडवाद करणे ६) ढका - धक्का ७) तुका - महत्त्वाला ८) प्रबोध शक्ति - नीट समजावण्याचे सामर्थ्य ९) सांगाती - सोबती

(स्वाध्याय ९ वा) द. १८-६

१) तोले - डौलाने वागतो २) अपस्मार - पिशाच्यासारखा दुष्ट ३) तट - पक्ष ४) म्लेंच - म्लेंच्छ

(स्वाध्याय १० वा) द. १९-१०

१) संगीत - समर्पक २) दळवट पडला - समुदायाची गर्दी झाली ३) कडोविकडीची - दु:खी कष्टी झालेली, आडमार्गास गेलेली ४) निवळ - नि:संदेह ५) निसुगपण - कामचुकारपणा ६) तकवा - चिवटपणा ७) धीवसा - धैर्य ८) फिका होणे - गोडी किंवा आसक्ति कमी होणे ९) जिनसाना - स्वरूप

(स्वाध्याय ११ वा) द. १४-६

१) सहजगुण - जन्मत: आलेले गुण २) आगांतुक - नवीन ३) वनाळ - देवीचे वण असलेला चेहरा ४) वोळावे - वश व्हावेत ५) मित्री - मैत्री

(स्वाध्याय १२ वा) द. २०-१०

१) येकदेसी - एकांगी, मर्यादित २) सबाहे अंतरी - अंतर्बाह्य ३) परता परता - पलीकडे ४) येकसरे - एकाच वेळी ५) आर्धउर्ध - वरखाली ६) पिंडब्रह्मांडनिरास - सर्व प्रकृतीचा निरास केल्यानंतर ७) साध्य होता - साक्षात्कारानंतर

(टीप - या समासातील ओवी क्र. २६ ते ३७ या ओव्या दासबोधाच्या नित्यपठनानंतर म्हटल्या जातात.)

दैनंदिन जीवनात दासबोध : स्वयंमूल्यमापन

अभ्यासार्थी बंधू / भगिनींनो –

आपण 'दासबोध प्रवेश' स्तराचा अभ्यासक्रम पूर्ण केलात. आता डिसेंबर महिन्यात आपणास स्वाध्याय पाठवावयाचा नाही. पण या महिन्यात आपल्या चिंतनासाठी काही विचार या पाठ्यपुस्तकातून देण्याचा मानस आहे. आपण दासबोधाचा अभ्यास करतो त्याची फलप्राप्ती अशी आहे की, आपल्या आचारात बदल झाला पाहिजे. ''आतां श्रवण केलियांचें फळ । क्रिया पालटे तत्काळ ॥''

क्रोध, मोह, मत्सर, अहंकार इत्यादि आपले विकार हळूहळू कमी होत जातात का, याबद्दल आत्मपरीक्षण आपले आपण करावे.

माणसाचे मन हा त्याच्या वर्तनामागील सूत्रधार आहे. आपले मन हे आपणास दिसू शकत नाही पण याचा शोध घेण्यासाठी आपणच त्याच्या वर्तनाबद्दल विचार करून त्याचे मूल्यमापन केले पाहिजे. हे काम तसे फारसे अवघड नाही. त्यासाठी एक प्रश्नपत्रिका मा. श्री. वि. वि. चिपळूणकर (माजी शिक्षण संचालक, महाराष्ट्र राज्य) यांनी सज्जनगडावरील त्यांच्या भाषणात मांडली. १९८२ मध्ये दासबोध अभ्यासार्थींच्या मेळाव्यापुढे समर्थ समाधीमंदिरापुढील अशोक वनातील भाषणात त्यांनी वर्तन-मूल्यमापनाची एक मोजपट्टीच सर्वांपुढे सादर केली.

प्रत्येक प्रश्नाला गुण देताना पुढीलप्रमाणे विचार करावा. आपल्या प्रयत्नांचे प्रमाण मुळीच नसेल तर शून्य गुण, थोडेसे प्रयत्न असतील तर १ गुण; बऱ्यापैकी प्रयत्न असल्यास २ गुण, चांगले प्रयत्न असल्यास ३ गुण आणि भरपूर किंवा समाधानकारक प्रयत्न असल्यास ४ गुण द्यावेत. २५ प्रश्नांच्या एकूण १०० गुणांपैकी किती गुण आपण मिळविता ते आपले आपणच पहावे.

१) प्रात:काळी ६-०० पूर्वी आपण उठतो का?

२) आपण नित्य काही वाचन आणि पाठांतर करतो का?

३) अक्षर आणि वाचन सुंदर करण्याचा यत्न करतो का?
४) आपण नित्य उपासनेकडे मन लावतो का?
५) आपण यत्नशील आहोत का?
६) आपला व्यवसाय दक्षतेने आपण करतो का?
७) आपण अखंड सावधानता कितपत पाळतो?
८) वागण्यात नियमितपणा कितपत पाळतो?
९) आपण आपल्या जिभेवर कितपत (बोलण्यात व आहारात) ताबा मिळवला?
१०) आपण अनासक्तवृत्ती राखतो का?
११) संकटप्रसंगी आपण धीराने वागतो का?
१२) वर्तनात परिमितता राखतो का? (अति सर्वत्र वर्जयेत् ।)
१३) समजले ते आचरणात आपण आणतो का?
१४) आपण बोलल्याप्रमाणे वागतो का?
१५) दुसऱ्याचे अभिष्टचिंतन आपण करतो का?
१६) दुसऱ्याचे दु:ख समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो का?
१७) दुसऱ्याचे सुखाने आपणही सुखी होऊ शकतो का?
१८) उत्तम पदार्थ दुसऱ्यास देण्याचा प्रयत्न करतो का?
१९) अनेक लोकांसाठी कष्ट घेतो का?
२०) संकटात मदतीचा हात इतरांना देतो का?
२१) आपले ज्ञान इतरांना देऊन शहाणे करतो का?
२२) उत्तम संगत धरण्याचा प्रयत्न करतो का?
२३) उत्कट आणि भव्य असेल ते स्वीकारण्याचा प्रयत्न करतो का?
२४) आपला 'मी' पणा कमी करण्याचा यत्न करतो का?
२५) मरणाचे स्मरण आपण नेहमी राखतो का?

वरील सर्व प्रश्न अंतर्देशीय पत्रावर लिहावेत आणि वरील प्रश्नावलीला स्वत:चे स्वत:च विचारपूर्वक गुण द्यावेत आणि स्वयंमूल्यमापन करावे. समीक्षकांकडे अवलोकनार्थ पाठवावे.

मा. चिपळूणकर यांनी असे उद्‌गार काढले की 'हा समाज बदलला पाहिजे; वाढलेला भ्रष्टाचार आणि घसरणारी नीतीमूल्ये यांची चिंता वाटते; असे उद्‌गार सर्वजण काढतात पण आपण स्वत: बदलण्याचा आणि सदाचारी होण्याचा प्रयत्न कितपत करतो यालाच खरे महत्त्व आहे.'

स्वत:च्या वर्तनाचे मोजमाप करणारी मोजपट्टी त्यासाठी एक साधन आहे. तिचा वारंवार उपयोग करून प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करणे सुलभ होऊ शकते याचा अनुभव घ्यावा.

अभ्यासार्थी बंधू-भगिनींस विनंती

(१) "दा. परिचय"चा अभ्यास लगेच जानेवारीपासून सुरू करा. स्वाध्याय पूर्वीच्याच समीक्षकांकडे पाठवावे. सत्त्वर पाठ्यपुस्तके मागून घ्यावी.

(२) भावार्थासह "दा. परिचय" पाठ्यपुस्तकाचे मूल्य २० रु. आहे. (ट.ख. सह) मनीऑर्डर करताना कुपनच्या मागेही आपला पूर्ण नांव पत्ता (पीनकोडसह) घालावा. कूपनवर पुस्तकांची नावे लिहावी.

★ ★ ★

'श्री.दा.अ.' अभ्यासार्थींसाठी काही आवश्यक माहिती

श्रीसमर्थांनी अकराशे मठ भारताच्या निरनिराळ्या भागात स्थापन केले होते. हजारो महंत त्यांनी निर्माण केले आणि शिष्य-प्रशिष्यांच्या सहाय्याने समाजामध्ये प्रचंड संघटन घडवून तेजस्वी नवविचाराने समाज जागृत केला. श्रीशिवछत्रपतींना त्या जनप्रबोधनाचा उपयोग स्वराज्य-स्थापनेच्या कार्यात खचितच झाला असेल.

शिव-समर्थांच्या पश्चातही सुमारे तीस वर्षे त्यांचे तेज सर्वत्र पसरले होते. सूर्यास्तानंतर जसा काही काळ प्रकाश मागे रेंगाळतो, तसा तो प्रकार होता. त्यानंतर मात्र समर्थ संप्रदायाला अवकळा आली ती विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापर्यंत! त्यानंतर दासबोध ग्रंथ मुद्रित स्वरूपात बाहेर पडला. कै. शंकरराव देव यांनी समर्थांचे वाङ्मय जतन करणे व प्रकाशित करणे यासाठी 'श्रीसमर्थ वाग्देवता मंदिर' ही संस्था धुळे येथे काढली. लोकांच्या श्रवणात आणि वाचनात 'समर्थ विचार' येऊ लागले.

सज्जनगड, चाफळ ही देवस्थाने नीट जतन व्हावीत म्हणून श्रीशिवाजी महाराजांनी जमिनी देऊन तरतूद करून ठेवली होती. पण मठाधिपतींनी त्यांची खाजगी 'संस्थाने' करून टाकली. देवस्थानाची ही आबाळ नष्ट व्हावी, म्हणून स. भ. कै. बाबुराव वैद्य यांच्या प्रयत्नामुळे ९ जानेवारी १९५० रोजी 'श्रीसमर्थ सेवामंडळ, सज्जनगड' या संस्थेची स्थापना झाली. अनेक त्यागी समर्थ भक्तांनी अविश्रांत प्रयत्न करून देवस्थानाचा जीर्णोद्धार केला. प. पू. श्रीधरस्वामींचे आशीर्वाद लाभले. यथासमय चाफळ, शिवथरघळ येथेही जीर्णोद्धार कार्ये झाली, पण केवळ वास्तूंचा व तीर्थक्षेत्रांचा जीर्णोद्धार करण्याने हे कार्य पूर्ण होणारे नव्हते. लोकांच्या दैनंदिन जीवनामध्ये समर्थ रामदासांच्या विचारांचा स्पर्श करण्याच्या उद्देशाने प्रयत्न करणे अगत्याचे होते.

'सज्जनगड' मासिकाचे प्रकाशन ही त्या दृष्टीने महत्त्वाची घटना होय. या मासिकामुळे श्रीसमर्थांचा उपदेश, त्यांचे चरित्र आणि त्याचबरोबर श्रीसमर्थ संप्रदाय आणि अन्य संप्रदाय याबद्दलचे विपुल वाङ्मय प्रसिद्ध होऊ लागले. श्रीसमर्थांच्या पादुकांचा दौराही देशभर होऊ लागला. त्यामुळे वाङ्मय प्रसारही होऊ लागला. सज्जनगड मासिकासाठी जसे मा. आण्णाबुवा कालगांवकर यांनी चिकाटीने कार्य केले, त्याचप्रमाणे श्री. मारुतीबुवा भोसले रामदासी यांनी प्रचार दौरे काढण्याचे यशस्वी तंत्र हस्तगत केले.

समर्थ-विचार प्रसारांची केवळ लाट येऊन ती विरून जाता कामा नये, तर लोकांच्या अभ्यासाचाच तो एक विषय बनला पाहिजे. या दृष्टीने जे प्रयत्न झाले त्यातच दासबोध अभ्यास वर्गाचे संचालन ही महत्त्वाची घटना होय. आजवर जो ग्रंथ निव्वळ सोवळ्यात ठेवून ज्याची केवळ पारायणेच होत राहिली होती, त्या ग्रंथाचा अभ्यास व्हावा, त्यातील विचारांबद्दल चर्चा व्हावी यासाठी शिवथरघळीमध्ये दा. अ. वर्गाचे संचालन स. भ. धों. वा. वैद्य यांनी अनेक वर्षे निष्ठेने व चिकाटीने केले.

श्रीसमर्थांच्या विचारातून समाजाची ऐहिक आणि पारमार्थिक उन्नती होते, पण ते विचार जनमानसात सुप्त बीजावस्थेत पडले होते त्यांचेही पुन्हा महाराष्ट्रभूमीत आरोपण होऊन आता तो अक्षय वटवृक्ष पुन्हा बहरू लागला आहे. श्रीसमर्थ सेवामंडळाचे विविध उपक्रम म्हणजे त्या वृक्षाच्या जणू पारंब्या आहेत. आपले 'श्रीग्रंथराज दासबोध अध्ययन (पत्रद्वारा)' उपक्रमाचे कार्य हे सुद्धा एका पारंबीप्रमाणे आहे. हजारो अभ्यासार्थी, शेकडो समीक्षक यांच्या चिकाटीच्या परिश्रमाने हा उपक्रम वर्धमान होतो आहे.

या उपक्रमातून अभ्यासार्थींना घरच्या घरी, फावल्या वेळात दासबोधाचा अभ्यास करण्याची सोय अल्पशा खर्चात होऊ शकते आहे, पण अभ्यासार्थींना अधिक मार्गदर्शन व्हावे, यासाठी त्यांनी स्वत:च दासबोध अभ्यास मंडळे गावोगावी चालविण्याची गरज आहे.

''क्रिया करून करवावी । बहुतांकरवीं ॥''

''श्री.दा.अ.'' उपक्रमाचे ब्रीद-वाक्य वर उद्‌धृत केले आहे. व्यक्तिगत साधनेइतकाच समर्थांचा भर जनप्रबोधनावर होता.

''सामर्थ्य आहे चळवळीचें । जो जो करील तयाचें । परंतु तेथे भगवंताचें । अधिष्ठान पाहिजे ॥'' या ओवीचा उत्तरार्ध पहिल्या भागाइतकाच महत्त्वाचा आहे. ईश्वराचे अधिष्ठान असलेली चळवळ व्यक्तीला आणि समाजालासुद्धा तारक आहे.

''आपण करावें करवावें । आपण विवरावें विवरवावें । आपण धरावें धरवावें । भजनमार्गासी ॥'' असा समर्थ रामदासांचा आग्रह आहे. पण -

''विवेकें क्रिया आपुली पालटावी । अति आदरें शुद्ध क्रिया धरावी ॥'' याप्रमाणे आपण स्वत: आचार विचार शुद्ध व्हावयाचे आणि मगच लोकांना तसे बनविण्याचा यत्न करावयाचा, यात सर्वांचेच कल्याण असते. या पाठ्यपुस्तकांचा उपयोग करून ''दासबोधाचा पत्रद्वारे अभ्यास'' आपण करावा आणि मग इतरांनासुद्धा तशी प्रेरणा प्रत्येकाने आपापल्या कुवतीनुसार देण्याचा यत्न करावा. या छोट्या पुस्तकाचा उपयोग करून दासबोध अभ्यासवर्ग घेणे शक्य आहे. या पुस्तकाचे केवळ पारायण नको. अर्थ समजणे अगत्याचे आहे.

''श्री. दा. अ.'' उपक्रमाचा अभ्यासक्रम समर्थ रामदासांच्या खालील सहा बोधवचनांवर आधारित आहे.

(१) यत्न तो देव जाणावा । यत्नेवीण दरिद्रता ॥ (२) या शरीराऐसे यंत्र । आणिक नाहीं ॥ (३) आधीं तें करावें कर्म । कर्ममार्गे उपासना ॥ (४) आधी प्रपंच करावा नेटका । मग घ्यावें परमार्थ विवेका ॥ (५) प्रपंचीं जो सावधान । तो परमार्थ करील जाण ॥ (६) विवेकाचें फळ तें सुख ।

– दासबोध अभ्यास मंडळे –

'श्री. दा. अ.' उपक्रमातील अभ्यासार्थींनी छोटी ''दासबोध अभ्यास मंडळे'' काढावी. एकत्रित अभ्यास केल्यास आत्मविश्वासाने स्वाध्याय लिहिणे शक्य होते. दर आठवड्यास अगर महिन्यातून दोन वेळा सर्व सदस्यांनी एकत्र जमून समासाचे वाचन करावे. प्रा. के. वि. बेलसरे यांच्या सार्थ दासबोधाची एक तरी प्रत मंडळात असावी. त्यातून सर्व ओव्यांचा अर्थ समजून घ्यावा. प्रश्नांच्या अनुरोधाने उत्तरे शोधण्याचा यत्न करावा. स्वाध्याय मात्र स्वत:च्या शब्दात लिहावा. इतरांची नक्कल करू नये. आपले १२ स्वाध्याय पूर्ण झाल्यावर समीक्षकांकडून आपणास यशस्वीरीत्या अभ्यास पूर्ण केल्याबद्दल 'प्रमाणपत्र' पाठविले जाईल. त्यामुळे सात्त्विक समाधान आपणास लाभेल आणि पुढील अभ्यास करण्यास प्रेरणा मिळेल. दासबोध अभ्यास मंडळासाठी पुढील पुस्तके उपयुक्त ठरतील.

दासबोध प्रवेश पाठ्यपुस्तक	४ रु. ट. ख. सह	दोन्ही एकत्रित
भावार्थ दासबोध प्रवेश	६ रु. ट. ख. सह	ट. ख. सह १० रु.
दासबोध परिचय पाठ्यपुस्तक	७ रु. ट. ख. सह	दोन्ही एकत्रित
भावार्थ दासबोध परिचय	१३ रु. ट. ख. सह	ट. ख. सह २० रु.
दासबोध प्रबोध पाठ्यपुस्तक	१४ रु. ट. ख. सह	दोन्ही एकत्रित
भावार्थ दासबोध प्रबोध	२० रु. ट. ख. सह	ट. ख. सह ३४रु.
प्रगटले श्रीराम चाफळी	२३ रु. ट. ख. सह	
समर्थ रामदास, नंदादीप नव्हे दीपस्तंभ	६४ रु. ट. ख. सह	

श्री. दा. अ. उपक्रमाच्या सर्व केंद्रातून ही पुस्तके मिळू शकतील किंवा खालील पत्त्यावरून मागवावीत

''व्यवस्थापक, श्रीसमर्थ सेवामंडळ, सज्जनगड, मु. पो. सज्जनगड (जि. सातारा) ४१५ ०१३''

सज्जनगड मासिकाची वार्षिक वर्गणी १०० रु. आजीव सदस्य वर्गणी १००० रु.

व्यवस्थापक, 'सज्जनगड' मासिक, १७९, सोमवार पेठ, 'समर्थसदन', सातारा ४१५ ००२ येथेच पाठवावी.

नवीन ग्राहकांनी म. ऑ. कूपनवर 'नवीन ग्राहक' असे लिहावे. जुन्या ग्राहकांनी आपला ग्राहक क्रमांक कूपनवर लिहून सहकार्य करावे. आपला पूर्ण पत्ता लिहावा.